

Balkanlar ve Batı Anadolu'da ilk birikimin gelişimi (1839-1914)

Alp Yücel Kaya

1. Giriş

İktisat tarihi yazınında Osmanlı coğrafyasında kapitalizmin gelişimi ya emperyalizmin nüfuzu altında yabancı sermayenin dönüştürücülüğü¹ ya da dünya kapitalist sistemi ile bütünleşme sonucu çevreleşme² üzerinden anlatılır. Her iki yaklaşım da dışsal iktisadi faktörlerin yerel iktisadi ve toplumsal dinamikleri tahrip ederek dönüştürdüğünü vurgulamaktadırlar. Diğer taraftan ilk yaklaşım mülksüzleştirme dinamiklerinin de dâhil olduğu, ortaklıktan ücretli işçiliğe uzanan farklı üretim ilişkilerinin biraradalığını vurgularken, ikinci yaklaşım özel mülk sahipliğinin pekiştiği bir süreçte küçük köylü üreticilerin hâkimiyetini ortaya koymaktadır. Bu haliyle iki yaklaşımda da (ikincisinde daha hâkim olmak üzere) içsel dinamikler bağlamında farklı toplumsal mücadelelerin tetiklediği “üreticileri üretim araçların-

1 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul: Yordam Yayınları, 2007 (1974); Oğuz Oyan, *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*, İstanbul: Yordam Yayınları, 2016.

2 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994 (1984); Çağlar Keyder, “Türkiye’de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi”, *Yapıt*, 1985, 11, s. 89-105.

dan ayıran tarihsel bir süreç” olan “ilk birikim”³ bağımsız bir araştırma ve tartışma konusu olmamıştır. Bu bağlamda İsmail Hüsrev Tökin’in Batı Anadolu ve Çukurova, Christos Gandev, Bruce McGowan ve Henry H. Stahl’ın Balkanlar bağlamındaki incelemeleri istisna teşkil eder.⁴ Biz bu makalede Balkanlar ve Batı Anadolu’da ilk birikimin gelişimini, bir başka deyişle kırsal alanda kapitalist sınıfın gelişimi ve kırdaki üreticilerin mülksüzleşme sürecini birlikte tartışmak istiyoruz. Marx’ın vurguladığı gibi klasik biçimi İngiltere’de görülmekle birlikte, “[b]u mülksüzleşmenin tarihi farklı ülkelerde farklı renklere bürünür, farklı aşamalarını farklı sıralarla ve farklı tarih dönemlerinde geçirir”.⁵ Biz de bu doğrultuda Balkanlar ve Batı Anadolu’nun yaşadığı kendine özgün süreci ele alacağız ve bu bölgede yoğunlaşan çiftliklerdeki sınıf mücadelesine odaklanacağız. Çiftlikten kastımız, varlığı-yokluğu-kökünü tartışması ile Osmanlı iktisat tarihi literatüründeki “çiftlik tartışması”⁶ nı kısırlaştıran plantasyon türü çiftliklerden ziyade, daha geniş anlamıyla kiracı/ortakçı/ücretli emek/köle emeği (türlerinden birini ya da çoğunlukla bir kombinasyonunu) kullanarak tarımsal üretim yapan, hukuki arazi kategorilerinden (miri, mülk, vakıf, mevat, metruk arazi) bağımsız tüm büyük ölçekli arazilerdir. Çiftliği bu şekilde üzerinde örtülü perdeleri açarak tanımlamak çiftliklerle tanımlı kapitalistleşen/kapitalist ve emekçi tüm sınıfları görünür kılacaktır. Sınıf mücadelesi de bu bağlamda farklı kökenden gelen çiftlik sahibi sınıflar ile geniş anlamıyla çiftlikteki tüm emekçi sınıflar arasındaki mücadeleyi ifade edecektir. Bu şekilde Osmanlı tarihi yazımında hem çiftlik sahibi sınıf içi hem de çiftlik sahibi sınıf ile çiftlik emekçileri arasındaki sınıf mücadelesini perdeleyen hukuki kategorileri ve devlet merkezli yaklaşımları aşmayı amaçlamaktayız.

19. yüzyılda çiftliklerde iki aşamanın geçerli olduğunu savunuyoruz: 1839-1914

3 Marx’ın *Kapital*’in 1. cildinde tartıştığı “*ursprüngliche akkumulation*” kavramı, Türkçe ve İngilizce literatürde yaklaşım farklılıklarına göre hem “ilkel birikim” (*primitive accumulation*) hem de “ilk birikim” (*original accumulation*) ile karşılanmaktadır. “İlkel birikim”i tercih edenler dolaysız üreticilerin zor ve şiddet yoluyla mülksüzleştirilmelerine vurgu yapmakta, kapitalist olmayan alanlara doğru sürekli bir genişleme eğilimi ile sürekliliğini ileri sürmektedirler; “ilk birikim”i tercih edenlerse, zor ve şiddeti kabul etmekle birlikte bu ilk mülksüzleşme sürecini kapitalist üretimdeki sermaye ilişkisinin (sermaye emek kutuplaşmasının) yeniden üretiminden ayırarak kapitalizmin tarih-öncesine ait olduğunu vurgulamaktadırlar. Biz birinci kullanımın kapitalizmin tarihselleştirilmesinde sorunlu olduğunu düşünüyor ve “ilk birikim” kavramını kullanıyoruz. Bu konuda güncel bir tartışma ve farklı bir öneri (“kökensel birikim”) için bkz. Siyaveş Azeri, “‘Ursprüngliche Akkumulation’ nun Sürekliliği, Dolaylı Tahakküm ve Devlet”, *Praksis*, 47, 2018, s. 93-118.

4 İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990 (1934); Christos Gandev, “L’apparition des rapports capitalistes dans l’économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIII s.”, *Etudes historiques, 1 (A l’occasion du XIe Congrès international des sciences historiques, Stockholm, août 1960)*, Sofia: Académie Bulgare des Sciences, 1960; Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade, and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981; Henry H. Stahl, *Traditional Romanian Village Communities: the Transition from the Communal to the Capitalist Mode of Production in the Danube Region*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

5 Karl Marx, *Kapital, Ekonomi Politiğin Eleştirisi, I. Cilt Sermayenin Üretim Süreci*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, s. 689.

arasında büyük toprak sahiplerinin, çiftliklerinde farklı yükümlülükler altında çalışan emekçilerin ortak alanlar üzerindeki haklarını sınırlandırarak onları toprağa bağlamaya yönelik talepleri ve bunu izleyen sınıf mücadeleleri ve hukuki mevzuat; 1876-1914 arasında büyük toprak sahiplerinin, çiftliklerinde çalışan emekçilerin ortak alanlarına ilaveten üretim araçlarına da taarruz etmeleriyle ortaya çıkan sınıf mücadeleleri ve hem mülkiyet tescili hem de mülksüzleştirmeye yönelik hukuki mevzuat. 19. yüzyılda bütün bu sürecin büyük toprak sahiplerinin sınıf içi çatışması bağlamında çiftlikler üzerine geliştiğini öne sürüyoruz, dolayısıyla makalenin ilk bölümünde ilk birikim üzerinde belirleyici olan bu çatışmayı ele alacağız.⁶

2. Çiftlik sahipleri arasında sınıf içi mücadele

“Çiftlik tartışması” Osmanlı iktisat tarihi literatürünün önemli başlıklarından biridir. Çiftliklerin oluşumuna dair ortaya konan üç yaklaşım etrafında şekillenir.⁷ Bu yaklaşımların birincisi çiftliklerin oluşumunu kapitalist girişimciliğin ve ücretli işçiliğin oluşumu ile feodalizmden kapitalizme geçiş olarak ele alan Marksist yaklaşımdır.⁸ Kapitalist dünya sisteminde çevreleşme teorisi olarak adlandırabileceğimiz ikinci yaklaşım çiftliklerin ortaya çıkışını dış ticaretten doğan ürün talebi ile tarımsal üretimin büyük ölçekli topraklarda köylülerin serfleştirilmesi ile örgütlenmesi olarak değerlendirir.⁹ Bu iki yaklaşımın bir ölçüde eleştirisini de içeren son yaklaşım “Osmanlıcı teori”ye göre çiftliklerin oluşumunda iç dinamikler belirleyicidir. Tımar sisteminin “bozulması” ile vergi gelirlerinin toplanması işinin belli bir bedel karşılığında girişimcilere verilmesine dayanan mukataa-iltizam sistemi yaygınlaşmıştır. Bu süreçte çiftlikler, yeni bir insan tipi olarak öne çıkan girişimcilerin miri arazi üzerinde özel mülkiyet tesis etmeleriyle oluşmuşlardır.¹⁰ Biz bu üç yaklaşımı

6 Makalede doğrudan kırsal toplumu ilgilendiren sınıf çatışmaları ve mücadelelerine odaklanacağız, aradaki bağlantıları yadsımamakla birlikte kentsel alandaki sanayileşme/sanayisizleşme süreçlerini ve sınıf mücadelelerini konuyu dağıtmamak, kendimiz de tartışmanın içinde kaybolmamak için tartışmaya dâhil etmeyeceğiz. Aynı şekilde ele aldığımız coğrafya kendi araştırmamızın yoğunlaştığı Balkanlar ve Batı Anadolu ile sınırlı olacak, ama Doğu vilayetlerindeki toplumsal mücadelelerin de ortaya koyduğumuz çerçeve dâhilinde ele alınabileceğini düşünüyoruz.

7 Gilles Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 36-38.

8 Christov Gandev, “L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord ouest au cours du XVIIIe s.”, *Études historiques*, t. 1, Sofia: Éditions de l'Académie Bulgare des sciences, 1960.

9 Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris: Armand Colin, 1949; Traian Stoianovich, “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800”, *The Journal of Economic History*, 13 (4), 1953, s. 398-411; Deena Ruth Sadat, “Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century”, *The Journal of Modern History* 44(3), 1972, s. 346-63; Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, “Agenda for Ottoman History”, *Review (Fernand Braudel Center)* 1(1), 1977, s. 31-55; Immanuel Wallerstein, “The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research”, *Social and Economic History of Turkey, 1071-1920*, Halil İnalçık ve Osman Okyar (Ed.), Ankara: Meteksan, 1980.

10 Bistra A. Cvetkova, “L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe siècle”, *Études historiques 1: A l'occasion du XIe Congrès international des sciences historiques; Stockholm, Août 1960*, Sofia: Académie Bulgare des Sciences, 1960, s. 171-206; Halil

da dikey kesen girişimci çiftlik sahibine dikkat kesilmek istiyoruz. Bu bağlamda İnalçık'ın farklı etkenleri bir arada ortaya koyarak tasvir ettiği 18. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan girişimci çiftlik sahibi, bizim için de başlangıç noktasıdır:

mukataa sahipleri olarak toprakların denetimini elinde bulunduran ayan[lar], plantasyon benzeri çiftliklerin yayılması ve toprak ıslahı konularında yeni bir tür 'müteşebbis' olarak öne çıktılar. Hem genişleyen dış pazarın etkisi, hem de mültezim ve yerel askeri gücün başı olarak işgal ettikleri konumu korumak için paraya ihtiyaç duyuyor olmalarının baskısı, onları gelirlerini artırmaya iten ekonomik nedenlerdi.¹¹

Bu yatırım ve kâr peşindeki yeni tür "müteşebbis", kırsal alanda tarımsal üretim üzerinden hüküm sürmeye başlayan kapitalistten başka birisi değildir. Stoianovich benzer bir şekilde iktisadi faaliyetlerinden ziyade askeri görevlerinin ön planda olduğu *Grundherr*'in (derebeyin) 17. ve 18. yüzyıllarda, iktisadi faaliyetlerinin bilincinde kontrol ettiği çiftlik dâhilindeki toprağı kendi mülkiyetine çeviren *Gutsherr*'e (çiftlik sahibine) dönüşümünü ortaya koyar.¹² Gandev de 18. yüzyılda tarımsal üretim dışında kentte gayrimenkule yatırım yapan, tahıl ihracı için ticari şirket kuran, gemi taşımacılığına ve ürün depolarına yatırım yapan, aynı zamanda kredi piyasalarında aktif kapitalist çiftlik sahiplerinin ortaya çıkışını vurgulamaktadır. Köylü nüfusun mülksüzleşmesini de dikkate alan Gandev'e göre 18. yüzyılda Vidin'de olan bitenin 17. yüzyılda İngiltere'de olan bitenden pek de farkı yoktur!¹³ Biz de dünyanın farklı coğrafyalarında olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da farklı ritimlerle de olsa kapitalist gelişmelerin (İngiltere'nin dünya ekonomisine hükmetmeye başlamasından önce) 18. yüzyılda kendini göstermeye başladığını düşünüyoruz.¹⁴ Burada yatan dinamik, İstanbul ve diğer kentlerin iâşesi üzerinden iç ticaret kadar Avrupa piyasındaki hareketlenme ile birlikte dış ticaret üzerinden ortaya çıkmıştır; ama buna ek olarak Osmanlı mali sistemindeki dönüşümlerin tetiklediği dinamikleri de dikkate almak gerekir. Bu çerçevede kırsal alanda kapitalistleşmenin kentteki sermayenin yatırım arayışları ve tarımsal ürün talebi dolayısıyla geliştiği literatür-

İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

11 İnalçık, 1998, s. 24.

12 Stoianovich, 1953, s. 410.

13 Gandev, 1960.

14 Kaveh Yazdani ve Dilip M. Menon, *Capitalisms: Towards a Global History*, Oxford: Oxford University Press, 2020 bu konudaki literatüre yeni bir katkıdır, daha klasik bir katkı için bkz. Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar*, Cilt I: Gündelik Hayatın Yapıları, Cilt II: Mücadele Oyunları, Cilt III: Dünyanın Zamanı, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 2004 (1979). Osmanlı bağlamında bu argümanı daha açık olarak Elena Frangakis Syrett'in, daha kapalı olarak da Özer Ergenç'in ortaya koyduğunu düşünüyoruz: Elena Frangakis Syrett, *Trade and Money: the Ottoman Economy in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, İstanbul: Isis Press, 2007; Elena Frangakis Syrett, *The Port-City in the Ottoman Middle East at the Age of Imperialism*, İstanbul: Isis Press, 2017; Özer Ergenç, *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

de vurgulanmaktadır. Ama kırsal alandaki toplumsal farklılaşmanın, piyasalardaki gelişmeler ve mali sistemdeki dönüşümün etkisi altında ortaya çıkardığı ayan/eşraf kesiminin de tasarruf etmeye başladıkları çiftlikler üzerinden kırsal alandaki kapitalistleşmede rol oynadığını söylemek gerekir. Makale boyunca göstereceğimiz üzere, Osmanlı coğrafyasına özgü kapitalistleşme maliye sistemi dolayısıyla finans sektörüne bağımlı bir gelişmeyi gündeme getirmiştir; bu bağlamda pre-kapitalist tarımdan kapitalist tarıma geçiş çiftlik sahiplerinin tarımsal üretimin organizasyonu dışında finans ve ticaret alanlarındaki hâkimiyetlerinin derecesine bağlı olmuştur.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, Fotoğraf: 90487—0039.
Torbalı’da Tepeköy Çiftlik-i Hümayûnu (Carlo Bükmeciyân)

İnalcık’a göre ne çiftlik ne de girişimci çiftlik sahipliği Osmanlı coğrafyasında yeni bir şeydir, çiftlik tasarrufunda söz konusu olan “yenilik” çiftlik sahibinin doğasının/yapısının değişmesidir: yerel ayan/eşraf arasından gelen ve mukataa-iltizam sisteminden beslenen yeni bir “girişimci” sınıf, çiftlik tasarrufunda, 15.-17. yüzyıllarda merkezî bürokrasiye bağlı hem seyfiyeden hem de ilmiyeden) yönetici sınıflardan oluşan eski “girişimci” sınıfın yerini almıştır.¹⁵ Bu eski ve yeni girişimciler ise birbirlerinden bağımsız gelişmemişlerdir, her ikisini de birbirine bağlayan özellikle ikincisinin palazlanmasını sağlayan vergilendirmede iltizam sisteminin yaygınlaşması ile bazı mukataaların [vergi kalemlerinin] ömür boyu iltizama verilmeye başlanmasıyla oluşan malikâne sistemi olmuştur. Mukataaları alan “malikâne sahipleri büyük çoğunluğu İstanbul’da ikamet eden, sayısı 1000 civarında bürok-

15 İnalcık, 1998, s. 21; İnalcık, 1977, s. 41, 366; İnalcık, 1980, s. 329.

rat, asker ve ulemadan oluşan ve merkezî otorite ile bağlantısı, özdeşlik derecesine sıkı olan bir gruptu[r]”.¹⁶ Ama malikâne sahipleri mukataaların işletmesini kendileri üstlenmemektedir, bunları iltizama vermektedirler. Bu şekilde sisteme dâhil olan mültezimler taşrada mukataa bölgesinde bulunan ve ayan ve eşraf olarak nitelendirilen kesimden oluşmaktadır; böylelikle çok katmanlı bir taşeronluk ilişkisi ve ağları ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkinin bir kutbu “merkezî otorite ile bağlantısı, özdeşlik derecesine sıkı” kapitalist bir sınıf (burjuva-bürokratlar), diğer kutbu da taşrada “yeni tür bir müteşebbis” olarak gelişen kapitalist bir sınıftan (taşra burjuvazisi) oluşmaktadır.¹⁷ Özetle girişimci sınıfların dönüşümünde ve Osmanlı coğrafyasında kapitalistleşen çiftlik sahibi bir sınıfın ortaya çıkışında mukataa-iltizam sisteminin dönüştürücü bir rol oynadığı görülmektedir, ama aynı sistemin gelişen kapitalist sınıf içinde de sınıf içi çatışma dinamiklerini barındırdığını da vurgulamak gerekir. Rifa’at Abou-el-Haj da farklı iktisadi ve toplumsal kökenden gelen bu sınıflar arasında şiddetli bir rekabetin altını çizer.¹⁸ Aralarındaki çatışma ve mücadelenin dinamiğini Mehmet Genç oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

Merkezî otorite ile özdeşleşmiş bulunan, menfaat birliği, haberleşme ve dayanışma bakımından ortak hareket edebilme kabiliyetini haiz, ileri derecede bütünleşmiş bir sosyal zümre olarak malikâne sahipleri vergi hasılatından aldıkları nispi payı, mahalli sosyal ilişkilerde nüfuz sahibi bulunan ve bölgeyi tanıma, haber alma ve uygun personeli ucuza kullanabilme gibi vergilendirmede etkinlik sağlayan hususlarda bu nüfuzdan geniş ölçüde yararlanan bir başka zümreyi oluşturan mültezim ayanlarla sürdürdükleri bir mücadelenin sonunda belirledikleri için...¹⁹

18. ve 19. yüzyıl başlarında sık rastlanan müsadere uygulamalarını, burjuva-bürokratların bu mücadelede denge aleyhlerine döndüğü zamanlarda başvurdıkları bir uygulama ve siyasi güçlerinin bir yansıması olarak okumak mümkündür.²⁰ Çatışmada burjuva-bürokratların ellerinden kaymakta olan iktisadi ve siyasi gücü tekrar ellerine almak için yaptıkları ilk etkili müdahale 18. yüzyıl sonunda Nizam-ı Cedid reformları ile olmuştur. Bu dönemde büyük ve yüksek kâr getiren mukataalar malikâne sisteminden çıkarılmıştır, aynı zamanda mukataaların ikinci elden iltizama verilmesi engellenmeye çalışılmıştır. 1780’lerle birlikte Darbhâne-i Amire tarafından zabt ve idare olunmaya başlayan mukataalar içinde çiftliklerin sayısı-

16 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Birinci Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 167.

17 Mukataalar üzerinden yapılan tahminlere göre 18. yüzyıl boyunca İstanbul merkezli girişimcilerin sayıları 1000 ile 2000 arasında değişirken, taşradaki girişimcilerin sayısı tüm unsurları ile birlikte 5000 ile 10000 arasında değişmektedir, bkz. Ariel Salzman, “An Ancien Régime Revisited: ‘Privatisation’ and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, 21 (4), 1993, s. 402.

18 Rifa’at Ali Abou-el-Haj, *Modern Devletin Doğuşu, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel ve Canay Şahin, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000, s. 121.

19 Genç, 2000, s. 168.

20 Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, ss. 26-33.

nın yavaş yavaş artmaya başlamasının da altını ayrıca çizmek gerekir.²¹ Bu şekilde hem taşra burjuvazisinin iktisadi kaynaklarına müdahale edilmeye, hem de burjuva-bürokratlara yeni bir yatırım portföyü ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu ve benzeri tedirgin edici müdahaleler taşradaki burjuvazinin hareketlenmesi ve sonrasında 1808'deki merkezî iktidara ortaklıklarını vurgulayan Sened-i İttifak ile sonuçlanmıştır. Yerel güçlerin temsilcisi olarak sadrazamlık görevinde bulunan Bayraktar Mustafa Paşa'nın aynı yıl çıkan ayaklanmada ölmesi ile bu iktidar ortaklığı kısa ömürlü olmuştur. Sonrasında burjuva-bürokratların müdahaleleri daha baskın hale gelmiştir. Bu bağlamda taşradaki ayan ve eşrafa asıl darbe malikâne sisteminden çıkarılan mukataaların burjuva-bürokratlara iltizama verilmesi ile olmuştur. Kontrolü merkezî hazineye geçen mukataalar, 1811'den 1839'a kadar buldukları bölgenin vali, mütesellim ve voyvodalarına iltizama verilmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda "XIX. yüzyılın ilk yarısı içinde bütün vergi iltizamlarının tek dağıtıcısı haline gelen merkezî devlet ve onun adına hareket edenler, daha önce malikâneci ve taşra ayanının aldıkları rantı büyük ölçüde kontrol altında tutmayı başar[mışlardır]".²²

Gelişen kapitalist sınıf içinde ortaya çıkan bu şiddetli rekabetin, kapitalistleşme sürecinde iki ayrı yol izlediği görülmektedir. Burjuva-bürokratlar (Hegel'ci bir çizgide) genel ve evrensel bir hukuk arayışındayken, taşra burjuvazisi (Savigny'ci bir çizgide) kırsaldaki görenek hukukuna dayanmakta ve onu korumaya çalışmaktadırlar.²³ İlk sınıf feodal bağlardan kopma arayışında devrimci özellikler taşıyan, ikinci sınıf sınıf içi rekabette konumlarını korumak için feodal bağlarından kopamayan bir gelişim göstermiştir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk önce 18. yüzyıl sonunda Nizam-ı Cedid, sonrasında 1839'da Tanzimat dönem ve reformlarını literatürdeki hâkim değerlendirmeler doğrultusunda merkezileşme, modernleşme veya batılılaşma süreç ve çabaları olarak değil, sınıf çatışmasının yansıması olarak görüyoruz. Bu bölümde ortaya koymaya çalışacağımız üzere 1839 sonrası dönem burjuvazi içindeki rekabetin şiddetini arttırdığı ve burjuva-bürokratların genel ve evrensel bir hukuk düzeni inşası ile taşrada kendilerine rakip olan burjuva fraksiyonunu sürklase etme çabası olarak ortaya çıkmıştır. Bu bölümde bu çatışmayı çiftlik sahipliği üzerinden tartışacağız.

2.1 Mustafa Reşid Paşa'nın Tırhala'daki çiftlikleri

Ion Ionescu,²⁴ Balkanlar'da Volos limanına açılan ovaların meydana getirdiği

21 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986, s. 102-103.

22 Mehmet Genç, "İltizam", *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 157.

23 Christoph Kletzer, "Custom and Positivity: An Examination of the Philosophic Ground of the Hegel-Savigny Controversy", *The Nature of Customary Law*, Amanda Perreau-Saussine ve James Bernard Murphy (derl.), Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

24 Ion Ionescu [de la Brad] 1849-1857 arasında bir siyasi göçmen olarak kaldığı Osmanlı topraklarında Reşid Paşa'nın yakın çevresinde yer alarak hem idari görevlerde bulunmuş hem de Paşa'nın çiftliklerinin işletmesini üstlenmiştir. Keskin gözlemlerini içeren yazıları *Journal de Constantinople*'de yayımlanmıştır. Dönemin ünlü ziraat okulu *Ecole agricole de Roville*'de eğitim görmüştür,

Tırhala Sancağı'ndaki (tarihi Teselya bölgesindeki) on sekiz çiftliğe dair hazırladığı 1853-1854 yılı işletme raporunda²⁵ çiftlik sahibine ait gelir-gider hesaplarını sunmakla kalmayıp yerel çiftlik sahipleri ile yaşanan çatışmalar hakkında da bilgi vermektedir: “Serüven peşinde koşarak” çiftlik arazilerine el koymaya çalışanlara karşı açılan dava lehte sonuçlanmıştır; el koyma sürecine aracılık eden, hükümet kararlarını hükümsüz kılarak mülkiyetten pay kapmaya çalışan “şarlatanlar”a dikkat etmek gerekmektedir; çiftlikler dâhilindeki ormanlara büyük zarar veren ama bunu karşılamak istemeyen Tırhala derbend nazırı [yol emniyetinden sorumlu “karakol”un yerel idarecisi] Hacı Hüseyin’e karşı açılan davada da tazminat ödenmesine dair karar çıkmıştır.

Ion Ionescu'nun raporunu sunduğu çiftlik sahibi, dönemin hariciye nazırı, daha öncesinde iki defa sadrazamlık yapmış sonrasında ise üç defa daha yapacak, Tanzimat döneminin lider ismi Mustafa Reşid Paşa'dır. Paşa döneme damgasını vursa da görevlendirmeleri ve azillerini göz önüne alınca siyasi hayatının muhalifleri ile çatışmalarla geçtiği aşikârdır.²⁶ Devletten aldığı maaş dışında yukarıda bahsi geçen girişimleri de aşan yatırımları vardır ama iktisadi hayatının çok da “istikrarlı” olmadığı bilinir. Paşa kendi köşkünde kalp krizi geçirmekteyken, banker Zarifi'nin alacak-verecek meselelerini görüşmek için onu beklediği, vefatını öğrenince de “gitti paracıklarım!” diye dizlerini dövdüğü literatürde aktarılan bir sahnedir.²⁷ Dizlerini dövecek yalnızca Zarifi değildir, zira terekesindeki alacaklılar listesi epey kabarıktır, ilk göze çarpanlar arasında Zarifi dışında dönemin önde gelen sarraf-tüccarları Baltazzi'ler (Osmanlı arşiv belgelerinde geçen şekliyle Baltacı'lar) ve Kamondo'lar da vardır. Tereke defterindeki borçlarının meblağı 1857-1858 Osmanlı devleti bütçesi gelirlerinin %15,3'ü gibi astronomik bir rakama ulaşmaktadır.²⁸ Siyasi ve iktisadi ilişkileri tabii ki iç içedir, öylesine ki devlet katındaki çatışma sonucu Paşa'nın sarrafı, dönemin en önde gelen sermayedarı Mıgırdıç Cezarlıyan'ın tüm mal varlığına (Paşa ikinci defa sadrazamlıktan azledildikten sonra) 1852'de el konulmakla kalmamış, hapse de atılmıştır.²⁹

Tabii bu son sıraladıklarımızın hepsi İstanbul içindeki siyasi ve iktisadi mücadeleyi gösteren sınıf içi çatışmaların yansımalarıdır. Biz bu makalede İstanbul'da iktidar merkezinde değil taşrada gözlemlenen farklı bir tür sınıf içi çatışmayı öne çıkarmak istiyoruz: İstanbul'da veya İmparatorluğun farklı bölgelerinde görev ya-

aynı zamanda Boğdan'ın (Moldova) önde gelen 1848 devrimcilerindedir, dünya ahvalinin farkında olarak bize ayrıntılı raporlar bırakmıştır.

25 Ion Ionescu, “Compte-rendu de l'administration des domaines de son Altesse Réchid Pacha, depuis le 1er mars 1853 jusqu'au 1er mai 1854”, *Journal de Constantinople (JdC)*, no. 521, 9 Haziran 1854.

26 Bayram Kodaman ve Ahmet Turan Alkan, “Tanzimat'ın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa”, *150. Yılında Tanzimat*, Hakkı Dursun Yıldız (Ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992, s. 1-10.

27 Necdet Kurdakul, “Reşid Paşa'nın ‘Akçeli İşler’i”, *#Tarih*, Sayı 44, Ocak 2018, s. 36.

28 Kurdakul, s. 38; Tefik Güran (Haz.), *Osmanlı Mali İstatistikleri, Bütçeler 1841-1918*, Tarihi İstatistikler Serisi, Cilt 7, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), 2003, s. 8.

29 Mustafa Erdem Kabadayı, “The Sharp Rise and the Sudden Fall of an Ottoman Entrepreneur: The Case of Mkrdich Cezayirliyan”, *Merchants in the Ottoman Empire*, S. Faroqhi ve G. Veinstein (Ed.), Leuven: Peters, 2008, s. 286-287, 289, 296.

pan üst düzey bürokrat paşaların girişimci faaliyetleri bağlamında yerel çiftlik sahipleri ile aralarındaki çatışmalar, bir başka deyişle çiftlik sahibi sınıflar arasındaki mücadeleler. Bu tür bir mücadeleye bakmak bize Osmanlı tarihini merkezî devlettaşra güçleri mücadelesi üzerinden okuyan hâkim tarih yazımının dar perspektifini aşabilmek ve sonrasında bu kendi içinde mücadele içindeki sınıfın, yeri geldiğinde koalisyon halinde kırsal kesimdeki emekçi sınıflara karşı yürüttüğü tahakkümü ve kurduğu sömürü düzenini göstermek açısından daha zihin açıcı olacaktır.

Tartışmaya Reşid Paşa'nın Tırhala Sancağı'ndaki çiftliklerinden ve bölgedeki sınıf içi çatışmadan başlayabiliriz. Ion Ionescu'nun Tırhala yazılarından öğrendiğimize göre Sancak'ta küçük üreticilerden oluşan 187 tane bağımsız köyün [*kefalochoria/kura arazisi*] varlığına rağmen üretimin ortakçılıkla örgütlendiği çiftlikler bölge ekonomisindeki ağırlığı oluşturmaktadır. Tırhala veya Yenişehir-i Fener'de ikamet eden yerel ağa ve beylerin doğrudan ya da subaşılar [çiftlik kâhyaları] aracılığıyla işlettiği 570, Emlâk-ı Hümayun'a bağlı olup Osmanlı merkezî ve yerel idaresinde görevli paşaların Galata sarraflarından borçlanarak ihalesini aldığı ve bölgedeki subaşılar aracılığıyla işlettiği 721 çiftlik vardır.³⁰ Bu son kategorideki çiftlikler 18. yüzyıl sonunda Darbhâne-i Amire tarafından zabt edilmeye başlamış, özellikle Tepedelenli Ali Paşa'nın mal varlığının müsaderesiyle oldukça büyüyen bir yatırım portföyü oluşturmuşlardır; Reşid Paşa'nın tasarrufundaki çiftlikler de bunlar arasındadır. Ortakçılığın hâkim olduğu bölgede Ion Ionescu'ya göre borç batağına sapsanmış ortakçılar üretimi arttıramamakta bu da çiftlik sahiplerinin zararına neden olmaktadır; bu sonuçtan da büyük ölçüde subaşılar sorumludur. Çünkü çiftlik sahiplerinden çiftliği kiraladıktan sonra çiftlik ahalisine yani ortakçılara “zabita-ı müstakil gibi” hükmetmekte, verdiklerini çıkarabilmek için çiftliğin imarıyla uğraşmak yerine ortakçılara yüksek faiz oranlarıyla borç vermekte, “canlarını alacak mertebede kaffen [bütün] hasılatlarını ellerinden aldıktan sonra borçlarını dahi taklil [azaltma] etmeyip bilakis sene be sene düyunlarını [borçlarını] ziyadeleştir”mektedirler [arttırmaktadırlar].³¹ Toplumsal gerilimin de yüksek olduğu çiftliklerde “toplumsal barışı” sağlamak ve kârlılığını arttırmak için Ion Ionescu'nun başat önerileri subaşılık kurumunun kaldırılması ve neredeyse tefeciliğin hüküm sürdüğü kredi piyasasının düzenlenmesidir.

30 Devlet Arşivler Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (makalede referans verilen arşiv belgeleri aksi belirtilmedikçe bu arşivlere aittir), HR.MKT 92/5/1271; Leonidas [Ion Ionescu], “La Thessalie (I) Des terres, et de la manière de les administrer,” *JdC*, no. 583, 22 Mart 1855.

31 HR.MKT 92/5/1271.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, Fotoğraf: 90852---0022 Ziraat müfettişi; Çiftlik hademesi; Çiftçiabaşı; Çiftlik bahçıvanı; Çiftlik korucusu.

Ion Ionescu'nun "pedagojik" çalışması Tırhala valisi Mehmet İsmet Paşa'nın çiftlikler hakkındaki tespit ve önerilerini de etkilemiş gözükmektedir. Zaten Mehmet İsmet Paşa da Tırhala'da iki çiftlik satın almış, işletmesini de Ion Ionescu'ya vermiştir, mesaieleri çok şaşırtıcı değildir.³² Vali'ye göre subaşılardan yarattığı borçlanma ile köylüler çiftliklerde "zulm ve taaddiyat" altında çalıştırılmaktadır, "hükümet içinde hükümet gibi" olan subaşılık kaldırılmalı, bununla da yetinilmeyip bir "kasa" (yerel banka) kurulmalıdır.³³ Bu öneriler İstanbul'a bildirilmiş hatta subaşılık *de facto* olarak vali tarafından kaldırılmıştır. Ama valinin Mart 1855'te Bursa'ya tayin olması, Mayıs 1855'te Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazamlıktan istifasıyla bu girişimler havada kalmıştır. Bunlar İstanbul'daki siyasi mücadelenin yansımalarıdır ama Tırhala'daki yerel meclisi oluşturan "ağalar ve beylerin" de bu tür düzenlemelere karşı kuvvetli direnişi vardır. Ion Ionescu ve Mehmet İsmet Paşa meseleyi subaşılar ve ortakçılar arasında konumlandırmaya çalışsa da, her iki öneri de yerel çiftlik sahipleri ve onlarla iç içe olan (kendileri de zamanla çiftlik sahibi olma yolunda ilerleyen) subaşılardan bölgedeki gücünü ve bu gücün iktisadi temelini zayıflatmayı hedeflemektedir. Bu şekilde hem Reşid Paşa hem de Reşid Paşa'nın yakın ilişkide olduğu finans sermayesi kendine bölgede yer açabilecektir, ilki zirai alanda ikincisi yerel kredi piyasasında.

32 A.DVN 101/81/18 Ca 1271. Mehmet İsmet Paşa'nın yatırımları Tırhala'daki çiftliklerle sınırlı değildir. Görev yaptığı yerlerde parasını gayrimenkule yatırma alışkanlığı olduğu görülmektedir. Bursa'dakiler için bkz. C.İKTS 9/424/1256, Vidin'dekiler için bkz. A.MKT.MVL 111/60/18 R 1276, Ayvalık'takiler için bkz. MVL 709/57/08 M 1282.

33 İ.MVL 324/13848/1271; A.MKT.MVL 71/9/19 C 1271; HR.MKT 92/5/1271.

Mustafa Reşid Paşa'nın 1856'da tekrar sadrazam olmasıyla Tırhala'daki "reform" girişimleri kaldığı yerden devam eder. Aynı yıl sert uygulamaları ile tanınan Tırhala kaymakamı Hüsnü Paşa yerel meclise "çeki düzen" verir, bunu meclisin "diğerleri pahasına zenginleşmek isteyen" (25 köyün temsilcisi) bir üyesinin "terbiyesi" üzerinden yapar, bu üye İstanbul'a kaçmak zorunda kalır. 1857'de Hüsnü Paşa tarafından bu sefer "vücut" [ileri gelenler], "ashab-ı çiftlikat" [çiftlik sahipleri] ve "mu'teberat-ı [itibarlı] ahali-ı Hristiyan ve zürraa [çiftçi]"dan oluşan bir "komisyon-u mahsus" kurulur. Komisyon başkanlığını Mustafa Reşid Paşa'nın çiftliklerinin Ion Ionescu'dan sonra işletmesini devralan Giritli Cemal Efendi üstlenir. Komisyon seneler içinde süren hararetli tartışmalar sonucunda ilk önce 22 maddelik, sonrasında 4 madde daha ekleyerek 26 maddelik "Layiha" olarak adlandırılan bir nizamname hazırlar. Amaç çiftliklerdeki ilişkilerin düzenlenmesidir. Hem yasama hem de yüksek yargı organı olan Meclis-i Vâlâ 1862'de, 26. maddeyi sonra yeniden ele almak kaydıyla, bu nizamnameyi onaylar. İrade-i seniyye [kararname] olarak Padişah tarafından da onaylanan nizamname, Divan-ı Hümayun ve Hazine defterlerine de kaydedilirken, 1000 adet Türkçe, 3000 adet de Rumca kopya çoğaltılarak Tırhala'da dağıtılır.³⁴

Nizamnamenin getirdikleri çoğunlukla Ion Ionescu'nun önerileri doğrultusundadır ve subaşılığın kaldırılması (madde 3, 4, 7, 17), çiftlik sahipleri ile ortakçıların karşılıklı yükümlülüklerinin kâğıda dökülmesi (madde 1, 2, 3, 4, 5, 19, 20, 22, 25), yerel kredi piyasasının murabaha nizamnamesi çerçevesinde yeniden düzenlenmesi (madde 9, 10), mülkiyet hakları ve göreneklerin yeniden tanımlanması (madde 6, 8, 12, 13, 14, 15, 16, 19), hayvancılık ve otlak kullanımının sınırlandırılması (madde 5, 6, 9, 11, 12, 16, 24), ortakçıların toprağa bağlanması (madde 21, 23, 26) olarak özetlenebilir.³⁵ Bu çerçevede nizamname iki seviyede yorumlanabilir: birinci olarak, özellikle subaşılığın kaldırılması ve yerel kredi piyasalarının düzenlenmesi çiftlik sahipleri arasındaki mücadeleyi göstermektedir; subaşılığın kaldırılması hem yerel çiftlik sahiplerinin temellendikleri yerel güç ağını parçalamayı hem de yerel kredi piyasası düzenlemesi ile birlikte yerel borçlanmayı çiftlik sahibi paşalarla ittifak içinde olan finans sermayesine (bankalara) yönlendirmeyi amaçlamaktadır; Nizamname, dolayısıyla Emlâk-ı Hümayun çiftliklerini tasarruf eden Tırhala dışında yaşayan paşaların çıkarlarını korumakta, kendilerine toprak (tarla, otlak, orman, vb.), emek (ortakçı) ve sermaye (kredi) tasarrufu bakımından rakip olarak gördükleri yerel çiftlik sahibi ağa ve beylerin iktisadi güçlerini sınırlamaktadır. İkinci seviyede ise Nizamname ile ortakçıların çiftlik sahiplerine angaryalar dâhil tüm yükümlülükleri neredeyse bir iş sözleşmesine dökülmüştür; dolayısıyla yerli ya da paşa olsun fark etmeksizin çiftlik sahiplerinin hak ve tasarruflarının genel olarak tescilli söz konusudur (bu konuyu bölüm 3.1.1'de ayrıntılı olarak ele alacağız).

34 İ.MVL 463/20920/ 1278.

35 Tırhala layihası üzerine ayrıntılı bir tartışma için bkz. Alp Yücel Kaya, "On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the Mid-Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, Çiftlik-holders, Subaşıs, and Sharecroppers", *Ottoman Rural Societies and Economies, Halcyon Days in Crete VIII, a Symposium held in Rethymno, 13-15 January 2012*, Elias Kolovos (Ed.), Rethymnon: Crete University Press, 2015, s. 333-380.

2.2 Çiftlikat komisyonları ve nizamnameleri

Can, mal ve emlak emniyeti tesisini önceliğe alan Tanzimat reformları yasama meclislerinin kapsamlı bir kanunlaştırma hareketini içerir, dönemin liberal atmosferinde genel ve evrensel kural ve düzenlemeleri içeren kanunnamelerin (1840, 1851, 1858 Ceza Kanunnameleri, 1847 ve 1860 Tapu Nizamnameleri, 1858 Arazi Kanunnamesi, 1876'da Mecelle, vd.) kodifikasyonu 1839 sonrasına damga vurmuştur. Ama Tırhala'da görüldüğü gibi çiftliklerin yoğun olduğu, üretim ilişkilerinin ortakçılık üzerinden tanımlandığı bazı bölgelerde ortaya çıkan çatışma ve gerilim çerçevesinde genel olarak toplumsal ve iktisadi ilişkileri, özel olarak mülkiyet ilişkileri ve emek biçimlerini düzenlemek ve kodifiye etmek üzere yerel komisyonların kurulduğu da görülmektedir. Merkezî hükümetin bir temsilcisinin başkanlık ettiği bu komisyonlar, kuruldukları bölgenin farklı çıkar sahiplerini bir araya getirmişlerdir. Komisyonlar görenek hukuku ile tanımlanan yerel ortakçılık düzenlemelerini güncel çatışmalar çerçevesinde, toplumsal hiyerarşiyi dönüştürmeden çiftlik sahiplerinin çıkarları doğrultusunda yeniden kaleme alarak birer bölgesel (bazen kararname ve layiha olarak da adlandırılan) nizamname üretmişlerdir. Bunlar merkezî hükümet tarafından da bölge ölçeğinde uygulanmak üzere onaylanırken aynı zamanda ait olduğu bölgenin toplumsal tarihine (daha çok uygulama alanı bulduğu Balkanlar'da en azından I. Dünya Savaşı sonrasındaki toprak reformlarına kadar) damgasını vurmuştur. 1862'de Tırhala'da olduğu gibi 1842, 1849 ve 1859'da Bosna'da, 1847'de Yanya'da, 1850'de Vidin'de, 1855'te Canik'te, 1859'da Niş ve Leskofça'da, 1865'te Karaferye'de, 1875'te Parga'da böylesine komisyonlar toplanmış ve bölgeye özel "çiftlikat nizamnameleri" hazırlanmıştır.³⁶

Üst düzey bürokrat olmanın yanında Arazi Kanunnamesi ve Mecelle'nin mimarı, Bosna, Niş-Leskofça ve Parga çiftlikat nizamnamelerinin hazırlanmasında farklı görevlerde bizzat bulunarak önemli rol oynayan Ahmed Cevdet Paşa'ya göre Tanzimat'ın genel ve evrensel kural ve düzenlemelerini buralarda uygulamak

36 Bosna'da nizamnameler için bkz. Tefvik Güran ve Ahmet Uzun, "Bosna-Hersek'te Toprak Rejimi: Eshab-ı Alâka ve Çiftçiler Arasındaki İlişkiler (1840-1875)", *Bellekten*, 70 (259), 2006, s. 807-902; Yanya nizamnamesi için bkz. İ.MVL 115/2777/9 Ra 1264, İ.MVL 463/20920, lef 6/28 Ra 1274; Vidin nizamnamesi için bkz. Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1992 (1942), s. 83-107; Canik nizamnamesi için bkz. Canay Şahin, "Ondokuzuncu Yüzyıl'da Samsun'da Çiftlik Sahibi Hazine Darzadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular", *Kebikeç*, 24, 2007, s. 75- 88; Niş ve Leskofça nizamnameleri için bkz. M. Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar meselesi: 1850-1875*, Ankara: TTK, 1992, s. 133-138; Karaferye'deki için bkz. İ.MVL 537/24159/6 B 1282, C.ML 32/1494/1282; C.DH 15/726/18 C 1282; Parga'daki için bkz. Huri İslamoğlu, "Property as a Contested Domain" ve "Words that Rule: From Bureaucratic 'Commissions' to 'Governing Boards'", *Ottoman History as World History*, İstanbul: ISIS Press, 2007, s. 252-254; Alp Yücel Kaya ve Ali Onur Peker, "Parga Çiftliği Kararnamesi (1875): Çiftlik Sahipleri ve Çiftçi "Ahali" Arasında Mücadele" *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-I*, (İzmir, 25-27 Nisan 2019), Mustafa Öztürk ve Ayşe Değerli (Der.) İzmir: İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 1-13. Canik, Vidin, Bosna ve Tırhala düzenlemelerinin bir tartışması için bkz. E. A. Aytekin, *Land, Rural Classes and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in the Ottoman Empire* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), State University of New York, 2006, s. 12-99.

mümkün değildir çünkü, “bu çiftlikler hakkında temamiyle kavanin ve nizamât-ı umumiyye ahkâmının icrasına kıyam olunacak olsa **Rumeli alt-üst olur**”.³⁷ Cevdet Paşa, yerel çiftlik sahiplerinin, görenek hukukuna dayalı olarak sahip oldukları imtiyazları kaybedecek olmalarından, ortakçı çiftçilerin de yine görenek hukukuna dayalı olarak sahip oldukları geçimlik hakları kaybedecek olmalarından genel kanunnamelere muhalefet ettiklerinin altını çizmeye çalışmaktadır. Aslında çiftlik sahiplerinin tepkileri genel kural ve düzenlemelerin yerli olsun dışarıdan olsun tüm çiftlik sahiplerini eşit konumda tanımlamasından kaynaklanmaktadır. Tanzimat dönemi burjuva bürokrat sınıfı kendi hareket alanlarını genişletme çabasındadır, genel kural ve düzenlemeler ortaya koyan kanunname ve nizamnameler bunun yansımasıdır; taşradaki burjuvazi de görenek hukukuna dayalı imtiyazlı konumlarını korumak çabasındadır. Çiftlikat nizamnameleri ile görülen tüm çiftlik sahibi sınıfların ortak konuma gelmesi ve çiftlikteki emekçi sınıflara karşı hepsinin imtiyaz sahibi olmasından başka şey değildir. Taşra burjuvazisi ancak imtiyazlarının korunması karşılığında diğer burjuva-bürokratlarla ortak konumda olmayı kabul etmişlerdir; dışardan gelen burjuva-bürokratlar da emekçi sınıflara karşı yüzyıllardır süren imtiyazların varlığına ses çıkarmamış, onların geçimlik haklarının kendi lehlerine sınırlandırılması için bastırmışlar, sınıf ittifakını bu alanda göstermekten çekinmemişlerdir (bu ittifakın emekçi sınıflar üzerine etkilerini bölüm 3'te ele alacağız).

2.3 Rauf Bey ve Parga Çiftliği Komisyonu ve Nizamnamesi

Çiftlik sahibi sınıf içi çatışmaların boyutunu görmek, özellikle de burjuva-bürokratların iktisadi yatırımları çerçevesinde taşraya idari ve hukuki müdahalelerini anlamak için Parga çiftlikat komisyonu ve nizamnamesini incelemek faydalı olacaktır. Bir liman kenti olup zeytincilik ve meyveciliğin ön planda olduğu Parga'daki çatışma Tırhala'daki kadar karışık değildir, şimdiye kadar ulaşılabildiğimiz bilgiler ışığında Parga'da söz sahibi olan tek bir çiftlik sahibi vardır, diğerlerinin de vekâleti ondadır,³⁸ dolayısıyla çatışma çiftlik sahibi ile ortakçılar arası ile sınırlı gözükmektedir. Parga'daki komisyonun çalışmaları ve ortaya konan nizamname için görevlendirilmiş olan dönemin Yanya valisi Ahmet Cevdet Paşa'dır. Tanzimat ricalinin önemli isimlerinden (Türkiye'de liberalizm deyince öncü isimlerden sayılan) Mehmed Sadık Rifat Paşa'nın oğlu olan Rauf Bey ise Parga çiftliğinin sahibidir. Mehmed Rauf Bey, tıpkı babası gibi yaşamı boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli makamlarında üst düzey görevlerde bulunmuştur, komisyon kurulduğunda da (idari yargı kurumu olup şimdiki Danıştay'ın öncülü olan) Şûra-ı Devlet üyesidir.³⁹ Cevdet Paşa, çiftlik sahibi Rauf Bey'in kendisini ve Parga çiftliği meselesini çözmek için kurulan komisyonu konu hakkında bilgilendirdiğini gocunmadan ifade etmektedir.⁴⁰ Sonuç olarak, Mustafa Reşid Paşa'nın yönlendirdiği Tırhala Komis-

37 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir; 40-Tetimme*, Cavid Baysun (Ed.), Ankara: TTK, 1991, s. 143.

38 A.g.y., s. 139.

39 DH.SAİDd 1/342/29 Z 1244.

40 “Bosna ve Yenişehir çiftlikleri gibi bunun mu'âmelâtı dahi nizâmât-ı mahsûsa altına alınmak husûsuna dâir Yanya vilâyetine hitâben tastîr buyrulan emîr-nâme-i sâmi çâkerleri Yanya'da iken şeref-vürûd olduğu esnâda Parga ahâlîsinin vekîlleri dahi Yanya'ya gelip işin böyle sürünce-

yonu ve nizamnamesi örneğinde olduğu gibi Parga Komisyonu ve nizamnamesinin de merkezî bürokrasiye bağlı yönetici elitten gelen bir çiftlik sahibinin perspektifinden çıktığı görülmektedir. Bir başka deyişle iktisadi çıkarlar yine hukuki düzenlemeyi belirlemiştir. Toplamda yirmi bir maddeden oluşan nizamname ortakçılardan hane tasarrufu (1., 2. ve 16. maddeler), ürün paylaşımı (3. madde), çiftlikteki başat üretimin gerçekleştiği zeytin ve meyve ağaçlarının bakımı (4., 5., 6., 7., 8., 9. maddeler), ortakçıların ağaçlara (toprağa) bağlanarak hareketliliklerinin sınırlandırılması (11., 18. ve 19. maddeler), geçimlik hakların yeniden belirlenmesi (10., 12., 13., 14., 15., 17. 20. maddeler) konularında çiftlik sahibi lehine düzenlemeleri içermektedir. Parga’da ortakçı köylüler dışında yerel toprak sahiplerinin kuvvetli bir muhalefeti olmadığı anlaşılmaktadır, buna rağmen çiftlik sahibi Rauf Bey ve onun çıkarlarını komisyonda tereddütsüz temsil eden Cevdet Paşa için genel kanun ve düzenlemeleri uygulamaktansa ortakçı çiftçilerin geçimlik haklarının sınırlandırılması öncelikli olmuştur.

2.4 Yerel çiftlik sahipleri ve sarraf-tüccarlar

Çiftlikat nizamnameleri arasında Tırhala ve Parga dışında Bosna, Niş ve Leskofça komisyonları ve nizamnameleri hakkında yapılan araştırmalar çerçevesinde bilginiz ayrıntılı ve fazladır; Vidin ve Canik’teki komisyon çalışmaları hakkında bilgi sahibi olsak da nizamnameleri henüz bulunamamıştır; Yanya ve Karaferye’deki nizamnameler hakkında bilginiz olsa da komisyon çalışmaları hakkında bilgi sahibi olabilmek daha fazla araştırma gerektirmektedir. Yapılan araştırmalar bağlamında çıkar çatışmalarının taraflarını çiftlik sahipleri ile ortakçılar olarak görmek (tarih yazımında ender rastlansa da) mümkündür ama Tırhala ve Parga örneklerindeki gibi çiftlik sahipleri arasındaki sınıf içi çatışmayı görmek daha ayrıntılı, mikro bazda araştırmaları gerektirmektedir. Ama 1859 Bosna nizamnamesinin hazırlanmasında rol oynamış, sonrasında bölgede müfettiş olarak görev yapmış olan Cevdet Paşa’ya kulak kabartmak nizamnamelere yansıyan çıkar çatışmasının düğümünü çözmemizi kolaylaştırabilir:

... Hersek Sancağıyla Bosna Eyaletinin havi olduğu diğer sancakların ekser arazisi çiftlikata münkasim olup mutasarrıflıklarına eshab-ı alâka denilürdü ve bu çiftliklerde Hristiyan çiftçiler yarıcılık ya üçleme veya dörtleme tarikiyle müste’cir [ortakçı] idiler. Bunlara Baştınalı çiftlikat denilür ki müste’cirler babalarından dedelerinden kalma yerlerde ziraat edegeldiklerinden her biri ziraat eylediği araziye benimsemiş idi... Sonra Maliye Nezareti oraların a’şarını ilzama başladı. Mültezimler dahi emr-i ta’şirde su’-i istimalat ile ahaliye gadr etmeye mübaderet eylediler. Halbuki mukaddema devlete isyan eden Hüseyin Kaptan’ın çiftlikleri canib-i miriden zabt olunmağla Maliyye Nezareti bu beylik çiftliklerin üçleme hasılatını da ilzam eder oldu. Mültezimler ise a’şar hakkında etdikleri su’-i isti’malatı

mede kalmasından iştikâ ve tarafeynin zararını mücib olmakta olan münâza’ata nihâyet verilmek husûsunu istid’â etmişler idi. İşe bir hüs-ni sûret verilebilmek ise tarafeynin tevâfuk-ı efkârına manût olduğundan atûfetlû Rauf Beyefendi hazretleriyle olunan muhâbere üzerine müşârünileyh hazretleri kendi tarafından bi’l-asâle ve şürekâsı tarafından bi’l-vekâle tesviye-i maslahat zımnında Parga’ya geldikte...” Ahmed Cevdet Paşa, s. 140-141.

sülüs-i [üçte bir] hasılatda dahi icraya kalıkışınca çiftçilerin ellerinde kalan cüz'i hasılat anları idare etmez olduğundan anlar da serkeşlik yolunda şikayata kıyam etdiler ve içlerine ecnebi avukatlar girmekle bir taraftan dahi ziraat edegeldikleri arazide hakk-ı karar iddiasına kalkıştılar. Anlara bakarak eshab-ı alâka çiftçilerinden ba'zıları da bu da'iyeye düşdüler. Bunun üzerine Dersaadet'e mütevarid olan şikayetler Arazi Komisyonuna havale olunmağla lede'l-mütala'a a'sar-ı şer'iyeye Hazine-i celilenin hakk-ı meşru'u olup amma anınla beraber çiftlik ağalığı vazifesini dahi deruhde eylemesi na-ma'kul ve hilaf-ı usul olduğundan Hüseyin Kaptan çiftliklerinin sair arazi-i mahlule gibi parça parça çiftçilerine yahud diğer taliblerine satılması için bir kıt'a mazbata tanzim ü takdim olunmuş idi.⁴¹

Ayrıntıları ile resmedilen toplumsal çatışmanın sınıflar arası boyutu çiftlik sahibi ile çiftçiler arasında, sınıf içi boyutu ise çiftlik sahibi ile mültezimler arasındadır. İkinci çatışma öşür vergilendirmesi örtüsü altında saklı olduğu için çoğu zaman literatürde görüldüğü gibi merkezî devlet - taşra güçleri çatışması olarak ele alınabilir. Ama tarımsal üretimin (Tanzimat'la birlikte ilkesel olarak) onda bir oranında vergilendirilmesine dayanan (ama dönem ve bölgelere göre farklı oranlarda vergilendirmeye sonuçlanan) öşür vergisi Tanzimat döneminde 1840-1842 arasındaki kısa sürelik doğrudan tahsilat sistemi dışında iltizam yoluyla tahsil edilmiştir, hatta 1842-1852 arası kallavi sarraflardan oluşan Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları iltizam sisteminin vücut bulduğu şirketler olmuştur;⁴² merkezî devletin öşür vergilerini 1842 sonrası ihaleye başlamasıyla taşra dışından kapitalist girişimciler, bir başka deyişle sarraf-tüccar kesimi ön plana çıkmıştır⁴³; dolayısıyla vergi kaleminin gizlediği çatışma aslında çiftlik sahipleri ile çiftlik sahibi de olabildiklerini gördüğümüz taşra dışından sarraf-tüccar kesimi arasındadır. Bu çatışmanın çiftlik sahipleri ile ağır yükümlülükler altında bulunan ortakçı köylüler arasındaki çatışmayı da alevlendirdiğini belirtmek gerekir, hasılattan onda bir öşür çıkarıldıktan sonra paylaşımın nasıl olacağı çatışmaların ikinci düğümünü oluşturacaktır (bkz. bölüm 3.1.1). Yukarıda tartıştığımız Tırhala ve Parga nizamnamelerinin bu bağlamda ortaya çıktığını değerlendirmek mümkündür. Diğer taraftan var olan araştırmalar ışığında Bosna'dakine benzer dinamiklerin Yanya, Karaferye ve Canik'deki komisyon ve nizamnamelere yansıyan çatışmalarda da geçerli olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Halil İnalçık'ın doktora tezinde ayrıntılı incelediği⁴⁴ ama sınıf içi çatışmayı se-

41 Ahmed Cevdet Paşa, *Maruzat*, Çev: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 65.

42 Nadir Özbek, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Aşar Vergisi ve Tahsilatı Ekseninde Toplum ve Siyaset, 1839-1925*, TÜBİTAK Proje No: 113K142, 2016. Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları için bkz. Araks Şahiner, *The Sarrafs of İstanbul: Financiers of the Empire* (basılmamış yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi, 1985, s. 84. Ayrıca bkz. Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık: Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650 - 1850)* (çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017. Sarrafların vergi tahsilindeki finansör rollerini bir sonraki bölüm 2.5'te ele alacağız.

43 Sarraf-tüccar tanımlamamız Hikmet Kıvılcımlı'nın Türkiye tarih yazımında önemli yer tutan "tefeci-bezirgan" tanımlamasını hatırlatacaktır; bizim tanımımızın daha sınırlı bir çerçeve dahilinde, yüksek finans çerçevesinde geçerli olduğunu belirtmek isteriz.

44 İnalçık, 1992 (1942).

zemediği (merkezî hükümet ile toprak aristokrasisi çatışması üzerinden okuduğu) Vidin’de ise çatışma çok çarpıcıdır: 1849-1850’de çiftçi köylüler artan baskılar ve yükümlükler karşısında çiftlik sahiplerine (bölgeye özgü gospodarlık rejimine) ve yerel idareye karşı ayaklanmıştır; hatta Sancak’ın öşür mültezimi, dönemin önde gelen sarraflarından (Anadolu Kumpanyası’nda da yer alan) Sarraf Maksud vergileri toplayamamış, taahhüdünün feshini talep etmiştir;⁴⁵ ayaklanma sonucunda Osmanlı hükümeti çiftlik topraklarının (gospodarlık arazisinin) çiftçi köylülere para karşılığında satılmasını ve Maliye Nezareti buradan elde edilecek gelirleri doğrudan (borçlu olduğu) Jacques Alléon ve Theodoraki Baltazzi’ye havale etmeyi öngörmüştür;⁴⁶ çiftlik sahiplerine ise topraklarına el konulması karşılığında esham [miras bırakılabilir faizli devlet bonusu] verilecektir.⁴⁷ Görüldüğü gibi mesele Vidin’de meydana gelse de her türlü gelişme ve uygulama finans sermayesinin buraya müdahil olmasına yöneliktir, mültezimin başarılı olamadığı durumda diğerleri sahneye çıkacaktır, kapıdan giremeyen bacayı zorlayacaktır.

2.5 Baltazzi Ailesi’nin çiftlikleri

Sarrafların ete kemiğe büründürmek, Tanzimat dönemindeki sınıf içi çatışmalardaki konumlarını tespit edebilmek için yüzümüzü Balkanlar’dan Batı Anadolu’ya çevirmek ve bölgede 1840-1871 arası yavaş yavaş egemen konuma gelen, yukarıdaki Vidin örneğinde de adı geçen Baltazzi ailesine (Osmanlı arşiv belgelerinde Baltacı) bakmak faydalı olacaktır. Baltazzi’ler Venedik-Sakız hattını izleyerek 18. yüzyıl ortasında İzmir’e yerleşen bir ailedir. İzmir’de 1840 tarihli emlak sayımında Avusturya-Macaristan tebaası olarak kaydedilmişlerdir ama İzmir’e 17. yüzyıldan itibaren yerleşen birçok Avrupalı aile için olduğu gibi tabiiyet, yerine göre oldukça esnek özellikler taşır, diğer aileler gibi onlar için de İzmirli kapitalist girişimci tanımlaması belki de en doğru tanımlama olacaktır. Aile 18. yüzyılda İzmir’den Akdeniz coğrafyasına uluslararası ticaretle meşgul iken, 19. yüzyılın başından itibaren Odessa’dan Marsilya’ya uzanan coğrafyada sarraflık ve bankacılığı da iktisadi faaliyetlerine eklemiştir.⁴⁸ Aile üyelerinden Manolaki ve Yorgaki Baltazzi İzmir’de yerleşiktir, 1840’ta ticari faaliyetin yoğunlaştığı 1 frenkhane, 1 rumhane, 2 kiracıhane, çok sayıda dükkân, mağaza ve mahzen sahibisi oldukları görülmektedir.⁴⁹ Theodoraki Baltazzi İstanbul’un önde gelen sarraflarındandır, 1840’ta İzmir ihtisap [çarşı-pazar] ve gümrük rüsumunun [vergilerinin], 1841’de Aydın öşür gelirlerinin iltizamını almıştır;⁵⁰ Dimitri Baltazzi ailenin Marsilya’daki

45 İ.MVL 188/5692/5 M 1267.

46 İ.MVL 226/7683/11 S 1268.

47 İ.MVL 226/7683/11 S 1268.

48 Marie-Carmen Smyrnelis, “La diaspora marchande grecque méditerranéenne (XVIIIe-XIXe siècles) à travers le parcours d’une famille: les Baltazzi”, *Greks et Arméniens en diaspora: approches comparatives*, M. Bruneau, I. Hassiotis, M. Hovanessian ve C. Mouradian (Ed.), Athènes: École française d’Athènes, 2007, s. 85-92.

49 ML.VRD.TMT 16115, s. 13, 37.

50 *Kamil Kepeci Tasnifi, Muhassılîk Defterleri*, no. 5789; Jamgocyan, 2017, s. 83, 103.

ticarethanesinin başındadır.⁵¹ Aile üyeleri 1840 ve 1850'lerde girişimci faaliyetlerini hızla genişletirlerken İzmir gümrük vergileri ve Batı Anadolu'nun neredeyse tamamının öşür vergilerinin iltizamına ambargo koymuşlardır.⁵² 1849'da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk (kurumsal anlamda) banka olduğu kabul edilen İstanbul Bankası'nın Jacques Alléon ile birlikte kurucusudurlar.

Bu noktada iltizam sistemi ile finans piyasaları ve ticaretin iç içe geçmişliğini vurgulamak faydalı olacaktır. İltizam sisteminde, İstanbul'da açılan vergi kalemi ihalesini alan girişimci (mültezim) bu yatırımı sarraftan aldığı kredi ile yapmaktadır; ihale miktarını devlete öderken, kendisi de vergi tahsili için vergi kaynağına dönmektedir, işin doğası (kârlılık) verdiğiinden daha fazlasını toplamasını gerektirmektedir; öşür vergisi iltizamında vergiler köylerde/çiftliklerde (çoğu zaman) aynı olarak mültezimler tarafından toplanmakta, sonrasında tüccarlar tarafından depolanmakta ve taşınması yapılmaktadır. Böylelikle iltizam, sarraf, mültezim ve tüccarın iç içe geçmiş faaliyetleri ile gerçekleştirilmektedir. Baltazzi ailesini farklı kılan, ailenin bu üç faaliyeti de kendi bünyesinde gerçekleştirerek, kârlarını azami-leştirmesidir. Örnek olarak zeytinyağı öşür iltizamını kendi finansmanı ile almakta, Batı Anadolu'da zeytinyağını aynı olarak toplamakta, topladığı zeytinyağının da Akdeniz'de ticaretini yapmaktadır.

Baltazzi ailesinin girişimci faaliyetlerinin 1840'lar itibarıyla toprak yatırımlarını da (ister istemez) beraberinde getirdiği görülmektedir. Küçük toprak sahiplerine kredi açmakta, ödenmediği taktirde de toprağa el koymaktadırlar. 1841'de Urla'da 42,5 dönüm araziye bu şekilde edinmişlerdir.⁵³ 1860 itibarıyla sahip oldukları Menemen Ulucak'taki 136 parsel 5816 dönüm arazi⁵⁴ ile 1889 itibarıyla sahip oldukları Edremit'teki 66 parsel 7646 dönüm arazi⁵⁵ de bu yöntemin arazi toplamakta ön plana çıktığını göstermektedir. Ödenmeyen borçlar karşılığında büyük toprak sahiplerinin çiftliklerine de el koydukları görülmektedir: Karaburun Gülbahçe çiftliği 1849'da,⁵⁶ Aydın Sobuca'daki 113.410 dönümlük Haydarlı Çiftliği 1863'te bu şekilde haczedilmiştir.⁵⁷ Haydarlı Çiftliği'nin haczinin sarraf-ı sagirandan [alt sınıf sarraflardan] Sarkis Pişmişoğlu'ndan olması ayrıca dikkat çekicidir.

Bu tür "kazara" toprak sahipliği yanında Baltazzi'lerin sermayelerini sa-

51 Marie-Carmen Smyrnelis, s. 85-92.

52 BEO, 1888/141417; I. DH 166/8774; C.ML 22890; Nursel Manav, *Devlet-Banker İlişkileri Çerçevesinde Baltazzi Ailesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, 2009, s. 68-78; Cihan Özgün, "Dünyanın İştahını Kabartan İki Renk, Bir Kent: Zeytin Yeşili, Zeytinyağı Sarısı ve İzmir", *Zeytinin Akdenizdeki Yolculuğu*, Alp Yücel Kaya (Ed.), İzmir: İzmir Akdeniz Akademisi s. 81; Hilal Ortaç Gürpınar, "İzmir ve Saruhan Sancaklarındaki Âşar Yolsuzluğu", *TİD*, 17 (1), 2002, s.13-38.

53 *Kamil Kepeci Tasnifi, Muhassıllık Defterleri*, no. 5789.

54 Hilal Ortaç, "Batı Anadolu'da Bir Büyük Toprak Sahibi Levanten: Baltacı Manolaki", *TİD*, XXI (1), 2010, s. 325-326; A.MKT.MHM 485/2, 1.

55 HR.TH 85/29.

56 A.MKT 168/8.

57 A.MKT.MVL 33/118; A.AMD 45/5; A.MKT.MVL 71/38; MVL 343/108; A.MKT.MVL 103/32; A.MKT.MVL 103/32; HR.MKT 320/96; HR.TO 439/6; MVL 812/62; MVL 415/76; MVL 430/129; MVL 430/135; MVL 430/154; I.MVL 480/21770; MVL 663/82; I.MVL 526/23619.

tın alma yoluyla araziye de yatırdıkları görülmektedir. 1841’de (günümüzde İzmir Aliğa körfezine açılan alanda yer alan) Arap Çiftliği ve Ali Ağa Çiftliği’ni satın almışlardır, birbirine komşu iki çiftliğin 1845’te 9.800 dönüm olan arazisi 1856’da 40.000 dönüme çıkmıştır.⁵⁸ Diğer taraftan 1862’de Karaosmanoğlu Sadık Bey’in oğlu Arif Bey’den Sart’daki Tatar Çiftliği’ni, yine aynı yıl Kulaksızoğlu ve Karaosmanoğulları’ndan Dikili’deki 28.000 dönümlük Makaronya Çiftliği’ni satın almışlardır.⁵⁹ Aslında bu yatırımlar Batı Anadolu’daki iktisadi ve siyasi güçteki dönüşümü de göstermektedir, 18. yüzyıldan bu yana bölgede hâkimiyet süren Karaosmanoğulları’nın yerini artık Baltazzi’ler almıştır. Görüldüğü üzere Balkanlar’da olduğu gibi çiftlik sahibi sınıf içindeki çatışma hukuki alana (komisyon çalışması ve nizamnameye) yansımamış, iktisadi alanda hallolmuştur. Baltazzi’ler tarımsal üretim, iltizam, finans ve ticaret alanlarını kesen dikey, Akdeniz coğrafyasındaki yatay örgütlenmeleri ile de Osmanlı coğrafyasının en güçlü kapitalist grubu haline gelmişlerdir.

Aslında Avusturya-Macaristan tabiiyetindeki bir ailenin Osmanlı coğrafyasında bu tür yükselişi ve gayrimenkul edinmesi önünde engeller vardır, en azından yabancı tebaa kağıt üzerinde gayrimenkul tasarruf edememektedir ama Baltazzi’lerin bu tür bir kısıtı olmadığı çok nettir.⁶⁰ Bizce bunun arkasında ailenin Tanzimat dönemini yönlendiren (1840-1871 arasında toplam 14 defa sadrazamlık koltuğuna oturmuş) Mustafa Reşid Paşa, Fuad Paşa ve Âli Paşa’dan oluşan siyasi trio ile iktisadi boyutu da olan yakın ilişkileri rol oynamaktadır. Bunun en büyük kanıtı, 1850’de kendisine Türkiye’de yatırım yapacak arazi arayan Alphonse de Lamartine için Mustafa Reşid Paşa’nın doğrudan Baltazzi’lere başvurması, Manolaki Baltazzi’nin de buna karşılık Tire’deki 4 çiftliğini kira karşılığı tahsis etmesi gösterilebilir.⁶¹ Lamartine’in kısa süren bu macerası sonucu, çiftlikler tekrar Baltazzi’ler tarafından işletilmeye devam etmiştir. Aynı şekilde Manolaki Baltazzi’nin aldığı 1850/51, 1851/52 ve 1852/53 yılı iltizamlarının ihale bedellerini (normalde peşin ödeme yapılması gerekmesine rağmen) Hazine’ye ödememesi ancak trionun son temsilcisi Ali Paşa’nın 1871’de ölümü sonrası 1874’te sorun olmaya başlamış ve merkezî hükümet tarafından talep edilmiştir.⁶² Siyasi desteğini kaybeden ailenin Tire’deki 38.500 dönümlük, Torbalı’daki 97.500 dönümlük çiftliklerine de 1880’li yıllarda Sultan’ın gayrimenkul ve gelirlerinin idaresinden sorumlu bir nezaret olup

58 ML.VRD.TMT, 1940, 2028 ; “A Visit to a Model Farm in Aisa Minor”, *Fraser’s Magazine for Town and Country*, vol. LV, Ocak-Haziran, 1857, s. 59-63

59 MVL 848/34; HR.H 495/8, 19; Orhan Kurmuş, s. 154; Yücel Terzibaşoğlu, *Landlords, Nomads and Refugees: Struggles Over Land and Population Movements in North-Western Anatolia, 1877-1914* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Birkback College, University of London, 2003, s. 95-113.

60 Osmanlı coğrafyasında uzun zamandır yerleşik, bu anlamıyla yerli ama tabiiyet bakımından yabancı olanların emlak tasarrufu için bkz. Alp Yücel Kaya, “Politics of Property Registration Cadastre of İzmir in the mid Nineteenth Century,” *New Europe College Yearbook*, 2006, s. 149-179.

61 Alex Baltazzi, “Lamartine, Tire et les Baltazzi”, Gertrude Durusoy (Ed.), *Actes du colloque international Lamartine, 8-10 Juin 2004, Tire*, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, ss. 297-298; Léon Kontente, *Le domaine d’Alphonse de Lamartine à Burgaz Ova (Asie Mineure)*, Paris: L’Harmattan, 2016.

62 HR.H 379/15, 23.

ayrı bir toprak sahibi aktör olarak ortaya çıkmaya başlayan (“çiftlikat-ı hümayun” ya da halk arasındaki tabiriyle sultan çiftliklerini idare eden) Hazine-i Hassa’nın el koyduğunu da ayrıca not etmek gerekir.⁶³

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, Fotoğraf: 90487---0033
Torbali’da Tepeköy Çiftlik-i Hümayûnu’nda Avrupa’dan gelen Zirai Makineler (Carlo Bükmeçyan)

2.6 Sınıf içi mücadelede dönemler

Bu bölümde ortaya koymaya çalıştığımız çiftlik sahipleri arasındaki sınıf içi çatışmanın 1839-1871 arasında yoğunlaştığı ve burjuva-bürokratlar ile onların yakın çevresinde bulunan ve özellikle finans sermayesinin döneme damga vurdukları, iktisadi çıkarları doğrultusunda hukuku da şekillendirdikleri görülmektedir. İltizam sistemi yukarıda gördüğümüz üzere 1842 sonrası kilit rol oynamıştır ama bu dönemde bu sınıfın taşradaki yatırımlarını kolaylaştıran diğer önemli etmen 18. yüzyıl sonu itibarıyla merkezî idarenin taşrada ayanların çiftliklerine el koymaya başlamasıdır. Çiftlikat-ı hümayun olarak adlandırılan, taliplerine işletmesi için Maliye Nezareti tarafından ihale edilen ya da satılan bu çiftlikler, özellikle 1820’lerde Tepedelenli Ali Paşa’nın kilerin de dâhil olması ile önemli bir yatırım portföyü oluşturmaya başlamıştır. Yukarıda tartıştığımız burjuva-bürokratların müdahil olduğu Tırhala, Yanya, Karaferye ve Parga’daki çiftlikat nizamnamelerine konu olan çiftliklerin 1820 öncesinde Tepedelenli Ali Paşa kontrolünde olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla dönemlendirme yaparken 1820’lerden alıp, 1875’teki Parga Nizamnamesi’ni de göz önüne alarak, 1876’ya kadar uzatmak daha tutarlı olacaktır. 1876’nın belirleyiciliği, I. Meşrutiyet’ten ziyade, II. Abdülhamid’in iktidarının başlangıcı ile ortaya çıkmaktadır; Sultan genellikle paşaların tasarruf ettiği çiftlikat-ı hümayunu Hazine-i Hassa Nezareti bünyesinde tamamen kendi kontrolüne almıştır.

63 Aysun Sarıbey Haykıran, *Aydın Vilayeti’nde Çiftlikler (1839-1918)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, İzmir, s. 107-111.

Nezaret, çiftlikleri artık eskiden olduğu gibi ihale etmeyerek bizzat kendi idaresinde işletmeye başlamıştır. Ama Nezaret bununla da yetinmemiş çiftlik portföyünü yenilerini de ekleyerek genişletmiştir. Hazine-i Hassa'nın 1880'lerde Baltazzi'lerin birçok çiftliğine el koyduğunu bu bağlamda tekrar vurgulayalım. II. Abdülhamid'in çiftlikat-ı hümayunu kendi kontrolüne alması ve genişletme politikasının arkasında yatan sebepler literatürde muhtelif⁶⁴ ama kendisine rakip olası bir siyasi gücün iktisadi ayağını kesmek burada kilit rol oynamış olmalıdır. Diğer taraftan, 1870'ler sonrasındaki dönemde öşür vergileri iltizamının daha küçük birimlere ve yerel mültezimlere ihale edilmeye başlanması⁶⁵ da buradan beslenen sarraf-tüccarlara ve onlarla ittifak içinde olan burjuva-bürokratlara ayrıca darbe vurmuştur. Böylece, hem Hazine-i Hassa hem de öşür vergilendirmesi üzerinden pašaların iktisadi olarak temellendikleri alan neredeyse kurutulmuştur. Bir başka deyişle 1876, burjuva-bürokratlar ile sarraf-tüccarların taşradaki yatırımlarının sınırlandırılmasının tarihidir. 1876 sonrası Sultan çiftlikleri genişlerken ve iltizam ihaleleri adres değiştirirken, taşradaki yerel çiftlik sahipleri rakiplerinin elimine olması ve kendilerine yeni bir yatırım alanı açılması sonucu görece olarak güç kazanmaya başlamıştır ki bu gücün hukuki yansımalarını aşağıda 3. bölümde göreceğiz. Diğer taraftan 1876 sonrasındaki dönemde toprak sahibi gruplara bir de yabancı sermayedarları eklemek gerekir. Özellikle Batı Anadolu'daki artan tarımsal yatırımlarla yabancı sermaye kendine önemli yer açmıştır.⁶⁶ Diğer taraftan ortaya çıkan bir başka aktör ki onu da yabancı sermaye başlığı altında değerlendirmek uygun olur, ipek ve tütün üretimini (ağırlıklı olarak küçük üreticileri) bir nevi sözleşmeli üretim disiplini altında kontrol etmeye başlayan Duyun-ı Umumiye İdaresi'dir. Bu üç toprak sahibi grubun (Sultan, yerel çiftlik sahipleri, yabancı sermaye/Duyun-ı Umumiye) çiftçi köylüleri sömürüleri ve giderek onları mülksüzleştirme yolunda talepleri ortak olmuştur; aralarındaki ilişkiye dair bilgimiz sınırlı olsa da ilişkilerinin çatışmalı olduğu aşikârdır;⁶⁷ Duyun-ı Umumiye'nin ipek ve tütün öşürünü tekeline almış olması bile tek başına yeterlidir. Taşra burjuvazisi, nihayetinde, kendi çıkarlarını yabancı sermaye ve Duyun-ı Umumiye'ye karşı koruyamayan Sultan'a karşı, emekçi sınıflarla da ittifaka giderek 1908'de devrimci bir pozisyon almıştır.⁶⁸ Son olarak altını çizmemiz gerekir ki, 1839-1876 ve 1876-1914 dönemlendirmesinin ortak bir yönü, aktörleri değişse de (sarraf-tüccarlardan Duyun-ı Umumiye'ye) finans sermayesinin toprak üzerindeki hâkimiyet mücadelesi olmuştur.

64 François Geogon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006, s. 189-195.

65 Özbek, 2016, s. 113-138.

66 Kurmuş, a.g.e.

67 Şimdilik yaptığımız sınırlı araştırma sonucu ortaya çıkan iki örnek taşra burjuvazisi ile yabancı sermaye arasındaki mücadelenin belirli coğrafyalarda öne çıktığını göstermektedir: Urla Kazası'nda Mısırlıoğlu Edvard Bey Gülbahçe Çiftliği'nde ortak alanların kullanımı üzerine (BEO 3187/239019/13.10.1325), Alaşehir Kazası'nda Haleblizade Hüseyin Ağa çiftliğindeki tütün üretimi üzerine (ŞD 2920/38/17.03.1304) Duyun-ı Umumiye ile anlaşmazlık ve çatışma içindedir.

68 Bu yönde bir yorum için bkz. Donald Quataert, "The Commercialisation of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914", *International Journal of Turkish Studies*, 1 (2), 1990, s. 53.

Bir sonraki bölümde çiftliklerdeki emekçi sınıfların içinde buldukları koşullara ve sınıflar arası çatışma üzerine tartışmaya geçmeden önce soluklanmak, Tanzimat’ın liberal hukukunun ruhu kadar dönemin sınıf ittifakı ve mücadelelerini görebilmek için Melih Cevdet Anday’a kulak kabartmak faydalı olacaktır:

*Tarih Okurken*⁶⁹

*Mabeyn Feriği Sait Paşa'nın
Sarayı korumak işi
Bir sarraf Zahiri bey, bir de çıplak Mustafa
Etti mi üç kişi
Kim ola sarraf Zariği ?
Adı üstünde, sarraf
Şıkır şıkır altın saymak işi ,
Ya kim ola çıplak Mustafa ?
O da şehrin delisi
O da şehrin fakiri
biri korur, biri sayar, biri...*

*Korumak, saymak, soyunmak işleri
Korumak, saymak, soyulmak işleri
Tarih bin sekiz yüz yetmiş altı
Tanrı bu üç kişiyi hür yaratmıştı
Kanun da onları eşit kıldı
Oldu bitti
Sait Paşa, Sarraf Zariği, Çıplak Mustafa
Sarraf Sait, Zariği Paşa, Çıplak Mustafa
Sait Zariği, Sarraf Paşa, Çıplak Mustafa
Çıplak Mustafa, Çıplak Mustafa, Çıplak Mustafa...*

3. Çiftlik sahipleri ile ortakçılar arası çatışmalar: Toprak-bentlik ve mülksüzleştirme (1839-1914)

Toprak sahibi sınıfın kendi içindeki çatışmalar şiddetli olsa da sınıflar arası çatışmalar gündeme geldiğinde ittifak kurmayı dışlamamaktadır; gerektiğinde çiftçi köylüler üzerindeki baskıyı ortaklaşa arttırmaktadırlar. Bunun açık örneklerini 19. yüzyılda Osmanlı Balkanları genelinde görebilmekteyiz. Bu bölgedeki çiftlik sahiplerinin ortak özelliği, zirai üretimin arttırılması ve istikrarı için çiftliklerde

69 Anday şiire şu pasajı not düşmüştür: “Namık Kemal, Kanunu-î Esasî münasebetiyle Abdülhamid’e verdiği mütalaanamesinde, mutlak müsavatin mümkün olamayacağından bahsederken, aksi takdirde İstanbul’da o zaman pek tanınmış olan Çıplak Mustafa’nın zekâda Sait Paşa ile –o zamanki mabeyin ferîği-, servette Sarraf Zariği ile ölçülmesi lâzım geldiğini söyler. Bu demektir ki, insanlar müsavi doğmadıkları gibi, müsavi yaşayamazlar da. Fakat kanun karşısında müsavidirler (*Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, A.H.Tanpınar*).”

çalışan ortakçıların hareketliliğini yoğun biçimde sınırlama çabası içine girmeleridir. Buna karşı çiftliklerdeki ortakçılar için çiftlikten kaçarak kente göç her zaman bağılıktan bir kurtulma yolu olmakla birlikte, ortakçılar zirai üretim aleyhine ortak malların kullanımına ve özellikle hayvancılığa yönelerek de mücadele vermişlerdir. Çiftlik sahipleri de bu yönelimleri sınırlamaya çalışarak ortakçıları toprağa/ziraate bağlamaya çabalamış, bu talepler yerel olsun merkezî olsun hukuki düzenlemelere yansımıştır. Ama sınıflar arası çatışmada 1839-1876 arasında ortakçıların toprağa bağlanması ile (ortak alanları kullanımlarını sınırlayarak ve doğrudan toprağa bağlama yönündeki hukuki düzenlemeler yoluyla) çiftlik sahibinin beylik arazisindeki üretimi arttırmak ön plandayken, 1876-1914 arasında çiftlik sahibinin ortakçıların hem hareketliliğini sınırlayarak hem de geçimlik haklarını bertaraf ederek çiftlik ortak alanları üzerinde kontrolü beylik toprakları lehine ele geçirme girişimlerinin ön planda olduğunu not etmek gerekir.⁷⁰

Dolayısıyla bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk birikimin gelişimini iki aşamada tartışacağız: 1839-1914 arasında büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde farklı yükümlülükler altında çalışan emekçileri toprağa bağlamaya yönelik çabaları ve ortaya çıkan çatışmalar; 1876-1914 arasında büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde çalışan emekçilerin ortak alan ve üretim araçlarına taarruzu ve ortaya çıkan çatışmalar.

3.1 Ortakçıların toprağa bağlanması (1839-1914)

Osmanlı ve Cumhuriyet iktisat tarihi literatüründe egemen yaklaşım küçük köylü işletmelerinin ya da çift-hane sisteminin tarımsal yapının temelini oluşturduğunu söyler.⁷¹ Aynı yaklaşım, büyük toprak mülkiyetinin bulunduğu Batı Anadolu gibi bölgelerde ise çiftlik sahiplerinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ücretli emek yerine topraklarını ortakçılık yoluyla köylü hanelere kiralamayı tercih ettiklerinin altını çizer.⁷² Yine büyük toprak mülkiyetinin bulunduğu Makedonya'da ise ağa-köylü bağları (Batı Anadolu'dakine göre) daha güçlüdür, angarya varlığını sürdürmektedir.⁷³ Ama bu da aslında küçük köylü işletmelerine dayanan toprak rejiminin 18. yüzyıl sonrası "soysuzlaşmasıyla" ortaya çıkmıştır.⁷⁴ Temelde 19. yüzyıl

70 Çiftlik arazisi, arşiv belgelerinde görüldüğü gibi ve pre-kapitalist dünyayı ele alan iktisat tarihi literatürü ile uyumlu bir şekilde, çiftlik sahibinin üretimde mutlak söz sahibi olduğu beylik arazi ve çiftlikteki emekçilerin geçimlik haklarının tanımlı olduğu tarla, bostan ve (mera, orman gibi) ortak alanlardan oluşmaktadır, örneğin bkz. TFR.I.SL 55/5455/12.Ş.1322. Ayrıca bkz. Nagata, 1997, s. 125-128.

71 Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, Cilt I, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980; Pamuk, 1994, s. 122; Halil İncik, "The Çift-Hane System: the Organization of Ottoman Rural Society", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Halil İncik ve Donald Quataert (Ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1994; İncik, 1998, s. 17-20; Veinstein, 1998, s. 49-56; Keyder, 1985, s. 89-105; Keyder, 1998.

72 Pamuk, 1994, s. 111-112.

73 a.g.e., s. 113.

74 Ömer Lütfi Barkan, "Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, Cilt: 1, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980; "Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, Cilt: 1, İstanbul Gözlem Yayınları, 1980.

için “tarımsal yapılarda küçük ve orta köylülüğün önemi” vurgulanmaktadır.⁷⁵ Bu büyük genelleme, dönemin çok katmanlı iktisadi ve toplumsal gerçekliğini kısmi olarak yansıtmakta, toprak sahibi sınıf ile emekçi sınıflar arasındaki çatışma ve mücadeleleri ortaya koyamamaktadır, hatta üzerine bir perde örtmektedir. Biz bu bölümde, bu perdeyi kaldırabilmek için çiftliklerdeki çiftlik sahibi ve ortakçılar arasındaki ilişkilere odaklanacağız. Küçük köylülüğün tüm varlığına rağmen Balkanlar ve Batı Anadolu'daki kırsal toplumdaki belirleyici dinamiğin çiftliklerdeki üretim ilişkileri olduğunu savunuyoruz.⁷⁶

3.1.1 Tırhala'da toprakbentlik

Yukarıda tartıştığımız Tırhala çiftliklerini bu sefer üretim ilişkileri üzerinden inceleyelim. Ion Ionescu'nun ayrıntılı raporlarına göre Tırhala çiftliklerinde, eğer çiftlik sahibi ortakçılara tohum, tarım aletleri ve çekim hayvanlarından oluşan üretim araçlarını sağlıyorsa, yıl sonunda hasattan öşür ve bir sonraki senenin tohumluğu çıkarıldıktan sonra kalan ürünün paylaşımı yarı yarıya olmaktadır. Eğer çiftlik sahibi bunları sağlamıyorsa hasattan öşür ve bir sonraki senenin tohumluğu çıkarıldıktan sonra paylaşım çiftlik sahibine üçte bir, ortakçıya üçte iki şeklinde gerçekleşmektedir.⁷⁷

Bölgenin öne çıkan önemli bir özelliği, Ion Ionescu'ya göre, köyde küçük üretici olsun çiftliklerde ortakçı olsun köylülerin içinde buldukları borçluluk sarmalıdır. Vergi ödemeleri, cemaat içi masrafların paylaşılmasından doğan ödemeler, üretim araçları masrafları ve geçmiş borç ödemeleri nedeniyle, farklı derecelerde iltizam sistemine dâhil olan cemaat liderleri, subaşılar, çiftlik sahipleri, tüccarlar ve yerel sarraflarla köylülerin ilişkilerinin niteliği borçluluk üzerinden de tanımlanmaktadır. Borçlanmanın doğrudan zirai üretim üzerinde baskı tesis ettiği, faiz oranlarını sürekli borçlu aleyhine esnekleştirerek hasatta elde edilecek ürün karşılığındaki borçlanmaya dayanan selem sistemi bu çerçevede bölgedeki toplumsal ve iktisadi dinamiklerin önemli bir parçası haline gelmiştir.⁷⁸ Bu süreç aynı zamanda

75 Pamuk, 1994, s. 160.

76 Türkiye'de küçük köylülük veya küçük meta üretiminin egemenliği tezlerine karşı eleştirel bir yaklaşımı olan Oya Köymen'in Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin 20. kuruluş yılı dolayısıyla 1987'de düzenlenen “Türkiye'de Tarımsal Yapıların Gelişimi 1923-1987” başlıklı sempozyumdaki analojisi çarpıcıdır: “Türkiye ekonomisinin nereye ve nasıl gittiğini belirleyen 100 büyük sermaye grubudur. Buna karşı milyonlarca küçük ticaret ve sanayi işletmesi var olmaya devam ediyor ve edecektir de. Son on yıllarda moda olan deyimle, işportacı vb.nin dâhil edildiği gittikçe büyüyen bir de ‘marjinal sektör’ var. Demek ki sayısal çokluğa bakarak ve küçüklerin tasfiye edilmediklerini gözleyerek, kentler için de benzer kuramsal yönelimli araştırmalara ağırlık vermek ve küçük işletmelerin büyük tekelci sermaye karşısındaki ‘dayanma gücü’nden kalkarak, bir avuç sermaye grubunun ekonomide hiç de belirleyici bir konumu olmadığı sonucuna ulaşmak da mümkün” (Oya Köymen, “Bahattin Akşit, Çelik Aruoba ve Nühket Sirman-Eralp'in Tebliğlerine İlişkin Yorum”, *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (Der.), Ankara: Yurt Yayınları, 1988, s. 236).

77 HR.MKT 92/5/1271. Leonidas [Ion Ionescu], “La Thessalie (I) Des terres, et de la manière de les administrer,” *JdC*, no. 583 (22 Mart 1855).

78 Selem, köylülerin vergisini vermek ve ihtiyaçlarını karşılamak için mahsul henüz toprakta

bir taraftan borç verenler arasında diğer taraftan borç alanlar arasında farklılaşma yaratmaktadır. Bu sayede subaşılıktan çiftlik sahipliğine geçiş mümkün hale gelirken, ortakçılıkta da bazı üretim araçlarına, özellikle çekim hayvanlarına, sahip olup olmamak ortakçılar arasında farklılaşmaya neden olmaktadır.⁷⁹

Ion Ionescu'nun çiftliklerdeki mülkiyet ve üretim ilişkilerini anlatmak üzere verdiği örneğe göre, 1855'te bir çiftliği satın almak için 100.000 guruş veren bir girişimci tarlalar, ormanlık alan, otlaklar, samanlık, ahır ve bir konak yanında (bir çift 2 saban, 2 aile ve 8 öküzden oluşmak üzere) 12 çift ve 24 evden oluşan bir köyü, içinde doğan kişilerle birlikte satın alır.⁸⁰ Çiftliği oluşturan ortakçı aileler Ion Ionescu'ya göre "vassal" çiftçilerdir, yani kendisine ait emeğinden başka hiçbir şeyi olmayan, çiftlik sahibine değil ama toprağa bağlılardan oluşmaktadır. Borçlanmanın yarattığı borç bağı ile pekişen toprakbentlik, farklı angarya ve yükümlülükleri de beraberinde getirmektedir. Çiftlik başında bulunan subaşılar ve yamaklarının belirlediği tarlalarda buğday, pamuk veya susam ekip tamamını onlara teslim etmek bir yana, ortakçılar çiftlik sahibi ile paylaşımlarından ellerine geçen buğdaydan bir miktarını da onlara vermektedir. Ion Ionescu bu bağlamda subaşılarca tesis edilen yükümlülükleri şöyle vurgulamaktadır:

Çiftlikat reayası⁸¹ borçları için pek fahiş olarak güzeşte [faiz] verdiklerinden başka her biri senede subaşının intihab ideceği [seçeceği] tarlaya ½ adet kara kile buğday ekip onun hasılatını cümleten subaşıya teslim etmekte ve bundan maada [başka] subaşılık namıyla kendi hissesine isabet eden buğdaydan dahi birer kara kile buğday vermekte mecburdur. Subaşıların ekseriyeten birer de yamağı olub reaya-ı çiftlik ona dahi senede bir ve iki kile buğday verdikten başka 2-3 dönüm de penbe [pamuk] veyahud sisam [susam] ekip icab-ı hasılatı tamamen ol subaşı yamağına vermeğe borçludur. Ve zikr olunduğu üzere subaşı ve subaşı yamağının hesabına olarak reayanın ekip biçtikleri hasılatın hiçbir hisse almadıklarından başka kaffen [tüm] mesarif dahi kendilerinden olur.⁸²

Bu çerçevede selem borçlanması üretim ilişkilerinin niteliğini vurgulamak için gündeme gelmekte, toprağa bağlılığı borç bağı ile pekiştirmektedir. Tüm ödemeleri

iken, hasat zamanı ürünü teslim etmek üzere tüccardan ürün parasını peşin almasıdır. Ama paraya sıkışan üretici bu durumda cari fiyatların neredeyse yarısına razı olmaktadır. Bazı durumlarda öngörülemeyen üretim düşüşleri sonucunda anlaştığı ürün miktarını elde edemeyen üretici tüccara hasat sonucu borçlu konumda bile kalabilir: "İşte bu hale mebni nice ocaklar sönmüş ve pek çok hanedanlar ve kendi yağıyla kavrulur adamlar derece-i suale [dilencilik derecesine] inmiş ve inmektedir" (İ.MVL 284/11172/02 Z 1269). Ayrıca bkz. Tefik Güran, "Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi 1840-1910", *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı*, İstanbul: Eren Yayınları, 1998, s. 136-139.

79 Ion Ionescu, "La production du métayer," *Journal de Constantinople*, no. 290, Mart 1851; HR.MKT 92/5, 1271. Leonidas [Ion Ionescu], "La Thessalie (I)." Leonidas [Ion Ionescu], "La Thessalie (II), Partage des produits entre le propriétaire et les métayers rayas," *Journal de Constantinople*, no. 587, 5 Nisan 1855.

80 Leonidas [Ion Ionescu], "La Thessalie (II)."

81 Reaya Osmanlı arşiv belgelerinde genelde köylü anlamında kullanılmaktadır ama 19. yüzyılda gayrimüslim nüfusun da reaya olarak adlandırıldığını görmekteyiz.

82 HR.MKT 92/5, 1271.

yanında borçlarını da çevirmek için nakit paraya sıkışan ortakçılar hasat sonrası kilesini 100 guruşa satacakları buğdayı hasat öncesi 60 guruşa subaşıya satmak zorunda kalmakta, tüm yükümlülükleri gerçekleştirdikten sonra kendileri çavdar veya kokoroz ekmeğine talim etmeye mahkûm olmaktadır.⁸³

Toprakbent ortakçılar için bu tür bağlardan kurtulmanın bir yolu dağlardaki göçebe hayata yönelmektir. Diğer yolu ise çiftlikteki geçimlik haklarından feragat ederek “perakende” konumuna düşmektir. İkinci yola düşenler çiftlikteki bağ ve kolektif yükümlülüklerden kendilerini kurtarmakta ama bu sefer hayat karşısında tek başlarına kalmaktadırlar. Ama perakendeler arasında çiftlikte yaşamaya devam edenler de vardır ki Ion Ionescu bunlara “parazit” yakıştırmasında bulunmaktadır.⁸⁴ Perakendelelikle koştur giden diğer durum ise yoksulluk ve sefaletle dağlardaki yaşamın bir parçası haline gelen “eşkıyalık”tır.⁸⁵ Bu çerçevede özellikle 1850'lerde çiftlik sahiplerinin artan baskısı altında köylülerin kendilerini toprağa bağlayan toprak ziraatinden kaçarak ürün paylaşımı yapılmayan hayvancılığa meyletmeleri de diğer önemli gelişme olarak gözlenmektedir. Mustafa Reşid Paşa'nın çiftliklerini işleten Ion Ionescu, verdiği raporda son senelerde çiftliklerde yaşayan 806 aileden yalnızca 364'ünün toprağı işlediğini, geri kalanların ise çiftlik otlaklarını ücretsiz kullanarak hayvancılıkla uğraştıklarını belirtmektedir.⁸⁶

Aslında ortakçıların bu tür bir eğilim göstermeleri çok da yeni bir gelişme değildir. 1847'de Balkanlar'daki Çiftlikat-ı Hümayun'u tahkikten sorumlu Derviş Efendi de hazırladığı raporda “taife-i zürraa ve çiftçilerin” bazılarının ziraata rağbet etmeyerek ziraat alanlarını koyun ve çeşitli hayvan otlatmak için meraya dönüştürdüklerinin altını çizmektedir.⁸⁷ Bu şekilde topraktan kopup çobanlığa veya aylakçılığa [gündelikle geçinen işçiliğe] meyletmelerinden dolayı çiftçiliğe ithalleri, bir başka deyişle toprağa döndürülmeleri yönünde düzenlemeler gerektiğini aynı Ion Ionescu gibi ifade etmektedir.

Çiftlik sahipleri ile ortakçılar arasındaki bu gerilimli ilişki Tırhala çiftlikat komisyonu ve nizamnamesine de çiftlik sahipleri arasındaki çatışma kadar, hatta daha fazla yansımıştır. Nizamname'nin iki seviyede yorumlanabileceğini bir önceki bölümde söylemiştik: birinci olarak, özellikle subaşılığın kaldırılması ve yerel kredi piyasalarının düzenlenmesi çiftlik sahipleri arasındaki mücadeleyi göstermektedir; ikinci seviyede ise nizamname ile ortakçıların çiftlik sahiplerine angaryalar dâhil tüm yükümlülükleri neredeyse bir iş sözleşmesine dökülmüştür; dolayısıyla yerli ya da paşa olsun farketmeksizin çiftlik sahiplerinin hak ve tasarruflarının genel olarak tescilli söz konusudur. Bu bağlamda ortakçıların toprağa bağlanması yönünde dolaylı ve dolaysız düzenlemeler Nizamname'nin ruhunu daha iyi yansıtmaktadır:

83 HR.MKT 92/5/1271.

84 Leonidas [Ion Ionescu], “La Thessalie (III), Les Soubachlyks,” *Journal de Constantinople*, no. 599 17 Mayıs 1855.

85 John S. Koliopoulos, “Shepherds, Brigands, and Irregulars in Nineteenth Century Greece,” *Journal of Hellenic Diaspora* 8, (4), 1981, s. 41-53.

86 Ion Ionescu, “Compte-rendu de l'administration des domaines de son Altesse Réchid Pacha, depuis le 1er mars 1853 jusqu'au 1er mai 1854,” *Journal de Constantinople*, no. 521, Haziran 1854.

87 C.ML 47/2189/1263.

ortakçıların geçimlik üretimleri için çiftlik sahibi tarafından tahsis edilmiş bireysel ve ortak alanların kullanımı sınırlanmıştır (madde 13 ve 14); çiftlik sahiplerine ödenecek bir “otlakıye resmi” tesisi aracılığı ile de hayvancılığa yönelik engellenmeye çalışılmıştır (madde 9, 11 ve 24). Her iki şekilde de ortakçıların toprağa dolaylı olarak bağlanması sonucu ortaya çıkmaktadır.

Ortakçıların dolaysız olarak toprağa bağlanmaları ise Nizamname'nin 21. ve 26. maddeleri aracılığı ile olmaktadır. 21. maddeye göre ortakçıların verilen tohumların tamamını ekmeyerek çiftlik sahiplerinin zararına neden oldukları belirtilmektedir. Böylesine bir durum ile karşılaşıldığında Nizamname birinci sene için çiftlik sahibinin zararının yarısının ortakçı tarafından karşılanmasına dair bir önlem getirmektedir. Bunun tekrarlanması durumunda ortakçı verdiği zarar oranında zararını tazmin etmelidir. İlk sene tebyin [uyarı], ikinci sene teb'id [uzaklaştırma], üçüncü sene ise “çiftten ihraç ile perakende sınıfına nakl-i muamelesi” öngörülmektedir. Ortakçı böylece ziraate bağlanmaya çalışılırken, aslında toprağa da bağlı hale gelmektedir. Bu madde üzerine Meclis-i Vâlâ'da yapılan tartışmalarda 1858 Arazi Kanunnamesi ile paralelliği de gündeme gelmiştir. Gerçekten de Arazi Kanunnamesi'nin 9, 68-76, 84, 85 ve 103. maddeleri tarım arazilerinin üç sene üst üste boş bırakılmayacağına dair 16. yüzyıl kanunnamelerinden bu yana süregelen düzenlemeleri içermektedir. Arazi Kanunnamesi'nin sadece geçimlik ekonomiyi, vergi tabanını ve gelirlerini korumaya yönelik gibi görülen (literatürün de genelde bu şekilde yorumladığı) bu düzenlemesi Tırhala örneğinde, yerel dinamikler çerçevesinde, ortakçıların toprak-bentliklerinin önünü açmaktadır.

Diğer taraftan, Nizamname'nin 26. maddesinin uygulamasını her ne kadar Meclis-i Vâlâ (“mahalinden istizaha mutevakıf olduğundan”) daha ayrıntılı bir tetkikat sonrasına ertelese de “münasib” görmesi hükümetin soruna yaklaşımı hakkında önemli ipuçları vermektedir.⁸⁸ Bu maddenin Komisyon-u Mahsus temsilcileri tarafından imzalanan Nizamname metninde yer alması da yereldeki toplumsal dinamikleri ve güç dengelerini ifade etmesi açısından önemlidir:

26. Bend: Bir çiftlikte doğmuş ve büyümüş olan yani cedden yerlisinden bulunanlar bâlâda [yukarda] beyan olunduğu vechle nihayet-i derecede müttehem olmadıkça [suçlu olmadıkça] sahib-i çiftlik tarafından tard olunmak [kovulmak] caiz olamayacağı misillü bu makuleler kendileri dahi iskan şürut ve nizamı [düzenlemeleri ve yasaları] iktizasınca hiç bir vakitte terk-i vatan edemeyecek ise de bu kabilden olmayub da ya sahib-i alâka [çiftlik sahibi] marifetiyle başka bir me-

88 Madde 26'ya Meclis-i Vâlâ'da eklenen derkenar: Bir çiftlikte sakin olan çiftçiler yerliden olduğu takdirde iskan şartı iktizasınca o çiftliği terk idememeleri münasib ise de çiftlik sahibi tarafından talim ve tadi gördükleri halde dahi çiftlikde kalmak mecburiyeti altında bulunmaları muvaffak-ı hakkaniyet ve madalet olacağına ve bununla beraber çiftçiler ashab-ı alâkadan bazı mertebe _____ (?) oldukları halde arz-i teadi ile çiftlikten çekilmek (?) gibi harekette bulunacakları dahi muhtemel olarak bu sıra da ise emr-i ziraatin tatilini ve çiftliklerin mamuriyetine hanel gelmesi mebni olacağına binaen o makule çiftliklerde bulunan çiftçiler haklarında ashab-ı alâkanın muhtemel olan ta'dillerinin derceti tayin ve teccid olunarak o haletin vuku' üzerine çiftçilerin çiftliği terk eylemelerinde tehir (?) kılınması muvaffak-ı maslahat olacağından te'adiyat-ı mahsule nevi' ve dercetin layıkıyla tahkikiyle ona göre bir karar virilerek keyfiyetin izahen bu tarafa bildirilmesi.

halden [yerden] getirilmiş veyahud kendüleri gelib bir mahalde çiftçiliğe girmiş ise bunlar hakkında gerek sahib-i alâka canibinden çıkarılmak ve gerek kendüleri istedikleri zamanda gidebilmek maddeleri karin-i mesag [izin] olması.⁸⁹

Aslında bu madde, 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı Kanunnameleri'nde ve sonrasında da 17. yüzyıl itibariyle uygulanan Kanunname-i Cedid'de yer alan "celay-ı vatan"a dair düzenlemeyi hatırlatmaktadır. Zira bu eski düzenlemelere göre köyünü terk eden birisi 10 sene içerisinde köyüne döndürülebilmektedir.⁹⁰ Diğer taraftan toprak üzerindeki koşulların kırsal alandaki sınıf mücadelesi dinamiklerine göre daha da ağırlaştığı dönemler de olmuştur. 1630'larda yazılan ferman örneklerinde, reyanın artan firar vakalarından dolayı reyanın terk ettiği toprağa geri döndürülme süresinin 40 yıla çıkarıldığı, hatta reyanın terk ettiği toprak Sultan hası ve vakıflara aitse dönme zorunluluğunun süresiz olduğu emredilmiştir.⁹¹ Ağırlaşan toprakbentlik koşullarının 18. yüzyılda da devam ettiğine dair kanıt yoktur ama Manastır kazasına gönderilen 1731, 1732 ve 1776 tarihli fermanlar hâlâ bağlı olduğu topraktan firar eden köylülerin kayıtlı oldukları köye döndürülmesini emretmektedir; yine Manastır'a gönderilen 1777, 1778, 1779 tarihli fermanlar ise firar durumunda geri döndürülme süresini daha yaygın görüldüğü üzere 10 yıl ile sınırlamaktadırlar.⁹² 1862 tarihli Tırhala Nizamnamesi'nin ise toprakbentlik koşullarını tekrar ağırlaştırma arayışında olduğu görülmektedir. 17. ve 18. yüzyıllarda olduğu gibi 10 yıl sınırından bahseden yoktur, ortakçı artık "hiçbir vakitte terk-i vatan edemeyecek"tir. Aşağıda da göreceğimiz üzere benzeri sınırlamalar 19. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar'da sık görülmektedir. Bir taraftan köylülerin firarı diğer taraftan toprak sahiplerinin onları toprağa bağlama çabaları aslında sınıf mücadelesinin tezahüründen başka bir şey değildir. Daha önceki yüzyıllardaki sınırlamalar bağlamı dâhilinde araştırılmaya muhtaçtır ama 19. yüzyılda sınıf mücadelesini daha da sertleştiren bizce çiftlik sahibi sınıf içi rekabet ve mücadelesinin kızışmasıdır; burada ateşleyici olan öşür vergilerinin iltizama verilmesi olmuştur. Bu bağlamda üst seviyedeki mücadele çiftlik sahipleri ile sarraf-mültezimler arasındadır. Ama bu mücadelenin asıl olarak alt seviyede çiftlik sahipleri ile ağır yükümlülükler altında bulunan ortakçı köylüler arasındaki çatışmayı alevlendirdiğini belirtmek gerekir; hasıllattan onda bir öşür çıkarıldıktan sonra paylaşımın ve yükümlülüklerin nasıl

89 İ.MVL 463/20920/lef 8.

90 Ömer Lütfi Barkan, "XV ve XVIncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri I", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, Cilt: I, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 60, 72, 77, 317, 331. McGowan, s. 51-54; Aleksandar Matkovski, "La résistance des paysans macédoniens contre l'attachement à la glèbe pendant la domination ottomane", *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes: Sofia, 26 août-1 septembre 1966, vol. III: Histoire (Ve-XVe ss.; XVe-XVIIe ss.*, Sofia: Editions de l'Académie Bulgare des Sciences, 1969.

91 1634 tarihli ferman için bkz. Matkovski, 1969, s. 705-6; 1636 tarihli ferman için bkz. McGowan, 1981, 146. Ayrıca bkz. Bistra Cvetkova, "Les mouvements anti-féodaux dans les terres bulgares sous domination ottomane xvie-xviiiie siècles," *Études historiques à l'occasion du XIIe Congrès international des sciences historiques, cilt 2 içinde* (Sofya, 1965), s. 154-155.

92 McGowan, 1981, s. 146, 214.

olacağı çatışmaların ikinci düğümünü oluşturmuş, yeni düzenlemeleri ve emek disiplini gündeme getirmiştir. Mukataa-iltizam sistemi içinde kendi çiftliklerindeki öşür vergilerinin de iltizamını alagelen taşra burjuvazisi bu kaynağı finans sermayesine (sarraf-mültezimlere) kaybedince kayıplarını çiftlik emekçilerinden çıkarmayı çözüm olarak görmüşlerdir (bu konudaki çatışmalar için bkz. bölüm 2.4). Bu da zaten görenek hukuku içinde tanımlı yükümlülüklerin ağırlaşmasını ve özgür olmayan emek biçimlerinin (toprakbenlik ve borç bağı gibi) ağırlaşarak gündeme gelmesi ile sonuçlanmıştır.

3.1.2 Balkanlar genelinde toprakbenlik

Tırhala Nizamnamesi ile ortakçıların dolaylı ve dolaysız şekilde toprağa bağlanması acaba bir istisna mıdır? Diğer çiftlikat nizamnamelerinde de benzer şekilde emek üzerine baskı görülmekte midir?

İlk önce ortakçıları dolaylı şekilde toprağa bağlayan düzenlemeleri ele alacak olursak, Yanya (1848), Vidin (1850), Leskofça (1859) ve Karaferye (1865) nizamnamelerinde benzer hükümlerin mevcut olduğunu görüyoruz. Bu nizamnameler aynı Tırhala nizamnamesi gibi ortakçıların ortak alanlarda hayvancılık yapmaya yönelerek toprakta ziraati boşladıklarını vurgulamaktadır.⁹³ Alınan önlemler de benzerdir, çiftlikte ortakçıların bakacağı hayvan sayısı sınırlanmakta, bu sınır ötesine geçenler otlak resmi ile cezalandırılmaktadır:

- Yanya'da çiftliklerde ortakçılardan geçimlik miktarı aşacak şekilde 30 koyundan fazla koyun besleyenlerden her fazla on koyun için bir kıyve peynir, elli koyundan fazlası için ise bir kuzu alınacaktır; çift işlemeyerek iskân eden "perakende"lerin de çifte teşviki gerekmektedir, dolayısıyla bunların geçimlikleri için besledikleri koyun ve keçiden beşer guruş, inek ve kısraktan ise 25'er guruş otlakiyye alınması gerekir.⁹⁴
- Vidin'de ortakçıların, eskiden bu yana olduğu üzere on koyunda bir okka peyniri

93 Mustafa Suphi'nin 1909'da *Tanin*'de yayımlanan makalesi Yanya'da pek değişen bir şey olmadığını göstermektedir: "Yanya vilayetinde arazi çoğunlukla çiftlik halinde kullanılmakta ve bu çiftlikler öteden beri kimi beyler elinde olup içindeki köylüler amele ya da kiracı sayılmaktadır. Toprağı işleyen gerçek çiftçiler ise bu amele yığındır. Devlete öşrü verdikten başka, emlak sahiplerine de 'imr[o]' adı altında bir bölüm ayırırlar ki, öşür ve imro'nun gayrisafi hasılının yüzde 50-60'ına varması da ender değildir, öyleyse, köylü gayrisafi hasıladan kendine kalacak yüzde 40 ile, bu miktarın da karşı karşıya olduğu bin türlü tehlikelerle bir şey yapamaz. O nedenle, önemli bir toplam oluşturan bu sınıf halk arasında yoksulluk egemendir, öte yandan, çiftlik yaşamından çok kent yaşamına alışmış olan beylerse, çiftlikleriyle ödeme (tahsilat) ve öşür zamanından başka zamanlarda ilgilenmezler ve aldıklarını yerler... [S]onra beylerin zevk ve eğlencesi, köye gönderdikleri vekillerin yolsuzlukları, öte yandan köylülerin beylerine oyunları akla gelir. Tarlaların otlak durumuna getirilmesinde bu köylü oyunlarının da rolü vardır. Çünkü köylünün hayvanında beyin payı yoktur. Tarlayı ekip biçerek yorulacağına tarladan mükemmel bir çayır yaparak, ya gizlice kiraya vererek, ya da kendi hayvanlarını otlatarak yararlanmak köylü için daha kolaydır" Mustafa Suphi, *İlk Yazılar, 1. Cilt 1908-1910*, Dilek A. Kanat (der. ve Türkçeleştiren), İstanbul: Amaç Yayınları, 1989, s. 77.

94 ŞD 304/5/29 Cemaziyelahir 1302.

otlakiyye olarak vermeleri “haddi-i itidalde” bulunmuştur.⁹⁵

- Leskofça’da ortakçılar baştinesi (çifti) dahilinde bulunan tarlayı hayvancılık yapmak üzere çayıra dönüştüremeyecektir, dönüştürürse çiftlik sahibine tarlada yetişecek ürün miktarının dokuzda biri “icare-i zemin” vermeye mecburdur.⁹⁶

- Karaferye’de ortakçılardan bazıları “kendi menfaatleri için” koyun, keçi, hergele ve arı kovanı edinmekte, bunlara bakarken kışlak ve çayırları harap etmektedirler; kışlaklarında, kullanacakları çift hayvanlarından başka 20 baş koyun ve/veya keçi, 2 baş manda, 2 baş sığır ve 2 hergeleyi meccanen otlatabileceklerdir, ayrıca 2 tane arı kovanına da bakabileceklerdir; ama bu miktarı aşacak şekilde hayvan otlatıkları ya da arı kovanı baktıkları takdirde fazla koyun ve keçi ve arı kovanlarında 2’şer, inek, hergele ve canavarlardan 7’şer, diğer hayvanlardan 10’ar guruş senevi otlak ve kışlak resmi alınacaktır.⁹⁷

- Daha farklı bir tarımsal üretim yapısı olan Parga’da tarla ve bahçelerde kokoroz [mısır buğdayı] ekilmesi tamamen men olunmuştur, bundan sonra bu alanlara limon ve portakal ağaçları ve dut fidanları dikilecek ve sebze bahçeleri yapılacaktır, yapmayanların tarlaları ellerinden alınacaktır.⁹⁸

İkinci olarak, ortakçıları doğrudan toprağa bağlayan düzenlemelere bakarsak, Niş ve Leskofça (1859), Bosna (hem 1842 hem de 1859) ve Parga (1875) nizamnamelerinin Tırhala nizamnamesi ile aynı doğrultuda düzenlemeler getirdiğini görmekteyiz:

- Niş ve Leskofça’da ortakçılar baştinelerini kendileri işlemekle yükümlüdür, başkasına devredemezler; işlemezlerse veya icar-ı zemini iki sene üst üste vermezlerse, çiftlik sahibi baştineyi başkasına verecektir.⁹⁹

- Bosna’da 1842 nizamnamesine göre ortakçı sebepsiz yere toprağı boş bırakamayacaktır, vergi ve benzeri yükümlülükleri yerine getirmekten kaçınır zirai faaliyeti aksatır ise hakim ve zabıta duruma müdahale edecek, tedip edilmesi [terbiye edilmesi] yoluna başvurulacaktır, bu mümkün olmazsa çiftlikten çıkarılacaktır.¹⁰⁰

- Bosna’da 1859 nizamnamesinde çiftlik sahibinin ortakçıları istediği zaman çiftlikten çıkaramayacağı hükmedilmiştir ama sebepsiz yere toprağı işlememek, çiftlik sahibinin hissesini vermemek ve onu zarara uğratmak, ortakçılık sözleşmesine uymamak ortakçıları yerel meclise sevke ve “ıslah-ı halleri” söz konusu olmazsa çiftlikten ihraçlarına yol açacaktır.¹⁰¹

- Parga’da ortakçılar ellerindeki ağaçları terk edememektedirler, böyle bir durumda çiftlik memuruna haber vermeğe mecburdurlar, başka bir bölgeye gitmeleri durumunda ellerindeki ağaçları terk etmeğe mecburlardır.¹⁰²

95 İnalçık, 1992, s. 96; İ.DH 255/15687/12 Ramazan 1268.

96 Kararnamenin 13. maddesi için bkz. Şentürk, s. 138.

97 C.ML 32/1494 (1282).

98 Kararnamenin 10. maddesi için bkz. ŞD 2087/52/10 Zilkade 1292.

99 Niş Kararnamesi’nin 4. ve 5. maddeleri ve Leskofça Kararnamesi’nin 3. ve 4. maddeleri için bkz. Şentürk, s. 134, 136–37.

100 12. madde için bkz. Güran ve Uzun, s. 880–881.

101 8. ve 12. maddeler için bkz. Güran ve Uzun, s. 899–900.

102 11. ve 19. maddeler için bkz. ŞD 2087/52/10 Zilkade 1292.

Bu şekilde nizamnamelerin çiftlik sahiplerinin iktisadi çıkarları doğrultusunda zirai üretimin istikrarı (hatta arttırılması) için bir emek disiplini inşa ettikleri görülmektedir. Emeğin hareketini sınırlayan hükümler ortakçıları toprağı işlemeye zorlamakta, onları çiftlikten atmak için neredeyse imkânsız koşullar sıralamaktadır; ihraç, disiplin ve “terbiyenin” sağlanmadığı durumda en son çözüm olarak ortaya çıkmaktadır; toprağı işlemekle yükümlü ortakçıların çiftliği terk etme hakları ve serbestlikleri neredeyse yoktur.

15. yüzyıla kadar uzanan işgücünü toprağı bağlayan düzenlemelerin 19. yüzyılda hâlâ uygulanıyor olması nizamnamelerin ortaya çıktığı bölge ve örneklerle sınırlı değildir. Halil İnalçık’ın, Tanzimat dönemi siyasal ve toplumsal gerilimlerini tartışırken (Rumeli Müşiri’ne 1838’de gönderilen hükümden) yaptığı alıntı bu konudaki uygulamaların Balkanlar’daki boyutu hakkında fikir vermektedir:

Rumeli canibinde olan mahallerin ekseri vücuh ve müte’yinâtı asla bu usul-ı mer-gubeye [rağbet gösterilen yöntem] riayet itmeyerek memleketlerinde bulunan reayayı kendi ’abd müşteraları [satın aldıkları kul] hükmünde tutub çiftlik hizmetlerinde ve sair umur-u hususlarında cebren bila-ücret kullanmak, birisi olduğu çiftlikten ayrılıb bir aher çiftliğe ve yahud gayri kar ve kesbe [başka kâr ve kazanca] gitmek murad eyledikde salıverilmemek ve umur-ı tezvîc ve tezevvücüne [evlendirme ve evlenme işleri] ve icra-ı mabeynlerine bi vech müdahale eylemek misillü mezalim ve tadiyahata [haddini aşma] ictisar üzere oldukları...¹⁰³

1839 sonrasında çiftliklerden firar ederek “terk-i vatan” edenlere dair davalar Balkan coğrafyasının toplumsal hayatında önemli yer tutmaktadır. Bu davalar hem yerel meclislerde hem de temyiz sürecinde Meclis-i Vâlâ’da görülmektedir. Buradan ortaya çıkan sonuç çiftlik sahipleri arasında emek gücünü toprakta bağlı tutmaya yönelik, ya da madalyonun ters yüzünden bakarsak bazıları için emek gücü çekmeye yönelik, önemli bir mücadele olduğu anlaşılmaktadır.

1852’de Selanik Eyaleti Vardar Nahiyesi’nde bulunan Kalyon Çiftliği’nin mutasarrıfı Mehmed Said Bey’in Selanik Meclisi ve Valisi’ne gönderdiği arzuhal buna bir örnektir. Çiftlik reayasından on tanesi Karaferye ve Katrin kazalarına firar etmiştir, mutasarrıf çiftliğe celplerini talep etmektedir.¹⁰⁴ Arzuhalde yer alan reyanın çiftliğe celbine yönelik talep kadar çiftliğin “çiftlikat şürutu” [koşulları] gereğince reyanın “meva-i kadimleri” [kadim yurtları] olarak nitelendirilmesi köylülerin toprağı bağlı olageldiklerini ifade etmesi açısından dikkat çekicidir. Eyalet meclisine gelen böyle bir talebin Sadaret’e iletilmesi (dolayısıyla bizim de arşivde izine rastlamamız) ise bu konuda yerel idarenin alınacak tedbir ve gerçekleştirilecek uygulamaya dair soru işaretlerinin olduğunu göstermektedir.

1857’de Selanik Eyaleti Vardar-ı Kebir ve Sagir nahiyelerindeki çiftliklerde ortakçılık hizmetinde iken başka çiftliklere firar eden reyanın “meva-ı kadimelerine” iadelerine dair çiftliklerin mutasarrıfı, aynı zamanda Meclis-i Muhasebe-i Maliye azalarından, Sermed Paşa’nın benzer bir istidası karşısında Meclis-i Vâlâ’dan Sela-

103 Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri,” *Bellekten*, 28, (112), 1964, s. 651.

104 A.MKT.UM 105/53/10 Za 1268.

nik Eyalet Meclisi ve Valisi'ne gönderilen talimat bu konudaki idari karar ve uygulamalara dair önemli ipuçları vermektedir:

...kadime-i karyelerini terk ile aher mahallelere müteferrik olanların [dağılanların] vardıkları yerlerde avazırhanesine [hanelerden oluşan vergilendirme birimi] kayd olunmayub ve on sene dahi mürur itmeyüb [geçmeyip] üzerlerinden tahrir-i cedid dahi geçmiş ise o makule perakende olan teba' şer'-i şerif ve zabtiye marifetiyle buldukları mahallerden kaldırılıb meva-ı kadimelerine [eski yurtlarına] nakil ve irca 'ittirilmek iskan hakkında olan şerait-i atikeden [eski düzenlemelerden] idiğü ve bir de teba'nın on sene ikamet eylediği köy vatan-ı asl farz olunub bu nizam bir karye ve çiftlikte mütevatın [yerleşik] teba 'hakkında olarak maskat-ı re'sinden [doğum yerinden] on seneyi mütefazıl [on seneden fazla] bulunan teba' hoşnişin [göçebe] olmak iktiza ideceği...¹⁰⁵

Meclis-i Vâlâ'nın burada "celay-ı vatan"a yönelik emek hareketliliğine 10 senelik sınırlama öngören klasik dönem düzenlemelerinin geçerliliğini vurguladığı görülmektedir. Nihayetinde Eyalet'e gönderilen karar "şurut-ı atike ve nizam mucibince" [eski koşullar/düzenlemeler ve yasa uyarınca] firar eden ortakçıların çiftliklere iadesi yönündedir.

"İskan şurutu" gereği "meva-ı kadime olan çiftlik"i terketmemek 1860'ta Tırhala'da, henüz Komisyon-u Mahsus gerilimli çalışmalarını sürdürmekteyken, yine gündeme gelmiştir. Tırhala mutasarrıflığına bağlı Yenişehir-i Fener'deki bir çiftlikte "zulm ve taaddi" görerek "ortakçılık ve çiftçiliğini fesh" eden Bodgola Tanaş aynı çiftlikteki diğer hisse sahibi İbrahim Bey'in hissesine nakil olmuştur.¹⁰⁶ Buna itiraz eden öteki çiftlik hissedarı Abdülhamid Ağa'nın arzuhali ve Tanaş'ın karşı arzuhali sonucunda Sadaret bir çiftlikten bir başka çiftliğe naklin söz konusu olmadığı, söz konusu kişinin meva-ı kadime olan çiftlikte kaldığı, dolayısıyla iskan şurutuna dokunur bir şey olmadığına karar verirken, çiftlik ashabının gösterdiği "zulm ve taaddi"nin, eğer doğruysa, "men ve def" edilmesi emredilmiştir.

Benzeri bir örnekte, Rumeli Eyaleti Tikveş kazasında "taife-i ziraatten" sekiz kişi aileleriyle birlikte Reşid Ağa tarafından istihdam oldukları çiftliği gördükleri zulüm yüzünden terk ederek Selanik Sancağı'nda bulunan Osman Efendi'nin çiftliğine nakil olmuşlar, burada da bir buçuk seneden beri ziraatle meşgullerdir.¹⁰⁷ Reşid Ağa ortakçılık etmekte olan ailelerin Osman Ağa tarafından "eşkiyaca" kaldırıldığını belirtmektedir. Onların çiftliğe iadesini talep ederken, onlara verdiği borcun ödenmesine kadar çiftlikte çalışmaları gerektiğini ifade etmektedir.¹⁰⁸ Osman Ağa ise "zulüm ve taaddiden" kaçarak çiftliğine ortakçılık etmek üzere çiftliğine iskan eden ailelere "duyun-ı atika, virgü-ü mürettebe-i miriye, yem ve yiyecekleri ile ziraatlerine lüzum görünen hayvanat ve mesarif-i saire için" faizsiz (yirmi bin guruş) borç verdiğini söyleyerek, yani düğümlediği borç bağı dolayısıyla yarattığı topra-

105 A.MKT.MVL 87/81/07 L 1273.

106 A.MKT.UM 393/43/ 7 B 1276.

107 A.MKT.UM 526/10/ 15 C 1278.

108 MVL 413/12/ 11 L 1279.

ğa bağılılığı vurgulayarak, Tikveş'teki çiftliğe iadelerine itiraz etmektedir.¹⁰⁹

Reşid Ağa'nın itirazı sonucu davayı gören mahalli meclis, şürot-u iskan nizamına göre meva-ı kadimelerine dönmelerini karara bağlar. Ortakçı ailelerin karara itirazını içeren arzuhalle birlikte davayı Selanik Valisi Meclis-i Vâlâ'ya havale eder.¹¹⁰ Meclis-i Vâlâ ahalinin “huzur ve rızaların istihsali” şartı ile meva-ı kadimelerine iadesini Selanik Valisi'ne buyururlar. Meclis-i Vâlâ bu noktada “Tırhala Sancağında vaki çiftlikatta meskun taife-i zürraa hakkında icrası mütesavir olan [Nizamname'nin] 26. Bendinde muharrer” olan açıklamayı gündeme getirir: bir çiftlikte doğmuş ve büyümüş, cedden yerlisinden bulunanlar “iskan şürot ve nizamı iktizasınca” çiftliği terk edemeyeceklerdir; buna karşın sahib-i alâka tarafından başka mahalden getirilmiş veya kendileri gelip bir mahalde çiftçiliğe girmiş olanlar hem sahib-i alâka tarafından çiftlikten çıkarılabilirler hem de kendileri istedikleri zaman çiftlikten gidebilirler. Dolayısıyla ortakçı ailelerin Tikveş'teki çiftliğe iadeleri kaide gereğidir. Tırhala Nizamnamesi'nin 26. maddesi “mahalinden istizaha mütevakıf olduğundan” (yerelden açıklamaya bağlı olduğundan) halka dağıtılacak basılı nizamnamede yer almasa da, bu davada görüldüğü üzere hem mahallinde hem de merkezde bu konuda açık ve belli olmayan bir şey yok gibidir. Hatta padişahın merhameti ahalinin hareket özgürlüğü ile değil iskan şürotunca bağlı olduğu çiftlikte gördüğü muamele ile ilgilidir ki çiftlikte gördükleri muamele “rıza-ı ali ve merhamet-i seniyye-i padişahiye külliyyen mugayir [aykırı]” olduğundan Reşid Ağa hakkında da “muamele-i muktezinin [lazım gelen] ifa olunması” gerekmektedir.

Çiftlik sahipleri arasında rekabet 1858'de İvranya'da Süleyman Bey'in verdiği arzuhalde de görülmektedir. Süleyman Bey'in ifadesine göre mutasarrıf olduğu çiftliğinde müstahdem 15” ırgad amelesi” Abdi Çorbacı adlı başka bir çiftlik sahibi tarafından “iğfal” edilerek [aldatılarak] Niş taraflarına götürülmüştür.¹¹¹ Kendi ifadesi ile “amele” kendisinden mevsiminde iş işlemek üzere peşin olarak 17863 guruş 32 para kabz etmiştir, ya da madalyonun diğer yüzünü çevirirsek Süleyman Bey “amele”yi peşin para karşılığında borçlandırmıştır. Borç bağına ören Süleyman Bey amelenin kendi çiftliğine iadesini yani toprakbentliği, olmadı borç verdiği paranın tahsilini talep etmektedir. Sadaret Deavi Nezareti'nden Niş Mutasarrıfı'na gönderilen yazı uyarınca meselenin meclis marifetiyle görülmesi ve gereğinin ona göre yapılması öngörülmüştür.

Farklı örneklerini gördüğümüz toprakbentlik talepleri ve buna bağlı firar vakalarının aslında Balkanlar'da vaka-ı adiyeye olduğu anlaşılmaktadır. Vidin, Yanya, Edirne, Selanik, Tırhala, Silistre, Rumeli Mutasarrıflarına gönderilen 1857 tarihli talimattaki açıklamalara göre, çiftliklerde sakin ortakçı ve hizmetkâr çiftlik sahibinden angarya veya diğer şekillerde “zulüm ve taaddi [husumet]”ye maruz kalıp da başka çiftliğe gidecek olurlarsa, çiftlik sahibi reayanın çiftliğin kadim reyası olduğunu öne sürerek başka yere salmamakta, firar edenlerin de iadesini sağlamakta, firarını bahane edip “esir gibi istihdam” etmektedirler.¹¹² Sadaret'e göre “tahrir-i

109 MVL 403/48/ 12 Ca 1279.

110 A.MKT.UM 526/10/ 15 C 1278.

111 A.MKT.DV 126/93/12 M 1275.

112 A.MKT.UM 290/24/29 Z 1273; A.MKT.UM 290/45/1273.

nüfus ve virgü maddesine sekte ve haleb ve emr-i ziraat ve mamuriyete bir nev' gusl gelmemek [öldürmemek] için" başka bir kazaya gitmesi uygun olmayıp, kazadan dışarı çıkmamak, vergisini kayıtlı olduğu mahalde ödemek, sakin olacağı çiftliğin sahibinin mal müdürlüğüne ilmühaber vermesi şartıyla ortakçı ve hizmetkâr kaza dahilinde dilediği çiftliğe gidebilir. Ama Meclis-i Vâlâ, bu durumun icrasında yerel dinamiklerin önemli olduğunu belirterek ("mahallince bir güne muhaziri [zararı] olup olmayacağı buraca meçhul olduğundan"), meselenin mahalli mecliste müzakere ve mütalaa edilerek icabına bakılması, mazbata ile de bildirilmesini öngörmektedir. Tabii mahalli meclislerde toprak sahibi ağa ve beylerin hakimiyeti düşünülünce Meclis-i Vâlâ'nın bu kararı, yukarıda da farklı örnekleri görülen diğer benzer kararlarla birlikte Balkanlar'da toprak sahibi sınıf hükmünü tescil ve tesis etmektedir. Diğer taraftan yukarıda sıraladığımız örnekler arasında Meclis-i Vâlâ'nın yerel meclise inisiyatif bırakmadan firar eden ortakçıları çiftliğe iade kararı verdiği Muhasebe-i Maliye azalarından Sermed Paşa'nın talebini dikkate alırsak, merkezî hükümet ve yargının çiftlik sahibi paşaların taleplerini yerine getirmekte tereddüt etmedikleri, yerel çiftlik sahiplerinin taleplerini ise yerel güç dengesine yani meclislere havale ettiklerinin altını çizmemiz gerekir. Bu da bir önceki bölümde tartıştığımız sınıf içi çatışma dinamikleri ile uyumlu bir sonuçtur.

3.1.3 Batı Anadolu'da ortakçılar

Çiftlikat nizamnamelerinin emek rejimine şekil verdiği 19. yüzyıl Balkanları'nda üretim ilişkilerine dair bilgilerimizin oldukça ayrıntılı olduğunu söyleyebiliriz. Batı Anadolu'daki durum hakkında neler söylenebilir? Farklı kaynakları mobilize ederek üretim ilişkilerine dair bilgi vermek mümkün, ama Balkanlar'daki toplumsal dinamikleri tartıştığımız kadar net olmak çok kolay değil. Bunun nedeni ise (bilgilerimiz dâhilinde) Batı Anadolu'da herhangi bir çiftlikat nizamnamesi hazırlanmamış olması. Bu aslında bölgenin üretim ilişkilerini açıklayabilmek ve Balkanlar ile farkını ortaya koyabilmek için cevap gerektiren bir sorunsal olarak duruyor.

Acaba Batı Anadolu'da çiftlik sahiplerinin ortakçıları disiplin altında tutmaya, toprağa bağlamaya ve bunu hukuka dökme ihtiyaçları yok muydu? Çiftlikler arasında Balkanlar'da olduğu gibi emek gücü çekmeye dair bir rekabet yok muydu? Her iki soruya da bölgede emeğin bol ve hareketli olması üzerinden olumsuz bir cevap verilebilir: Mora yarımadası göçmenleri, adalardan ve Anadolu'dan (19. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar ve Kafkaslar'dan da) göçenler, Ege Denizi havzası çevresinde dolaşımda olan mevsimlik emekçilerin varlığı çiftliklerin ihtiyacını bir baskı mekanizması kurmadan karşılıyor olabilir. Yukarıdaki iki soruya bölgede özellikle 19. yüzyılda niceliksel olarak arttığını bildiğimiz, ama çiftliklerdeki istihdamlarının tam boyutlarını pek de bilemediğimiz köle nüfusu bağlamında olumlu bir cevap da verebiliriz, çiftliklerdeki koşullar Balkanlar'daki toprakbentliğin de ötesinde ve daha sert olabilir!

Diğer taraftan Batı Anadolu'da 1880'lerdeki Hazine-i Hassa'nın genişleme politikası gündeme gelene kadar sınırlı sayıda çiftlikat-ı hümayun vardır. Burjuva-bürokratlar genelde bu çiftliklerin işletmesini alarak yatırımlarını yaptıkları için Batı Anadolu onlara kapalı kalmış olmalıdır. Böylelikle yerel çiftlik sahipleri bur-

juva-bürokratların rekabetinden azade kalmış olabilirler, dolayısıyla da her iki grup arasındaki çatışmaların yansıması olan çiftlikat nizamnameleri gündeme gelmemiş diyebiliriz. Burada çiftlikat-ı hümayunu besleyen önemli kaynağın müsadere edilen ayan çiftlikleri olduğunu hatırlayalım. Balkanlar'daki Tepedelenli Ali Paşa çiftlikleri girişimci paşalar ve yerel toprak sahipleri arasında paylaşılırken, Batı Anadolu'daki Karaosmanoğlu çiftlikleri genelde aile tasarrufunda kalmaya devam etmiş, en kötü ihtimal satılarak elden çıkarılmıştır.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, Fotoğraf: 90487---0035
Torbalı'da Tepeköy Çiftlik-i Hümayûnu (Carlo Bükmeciyan)

Bir başka açıklama olarak çiftlikat nizamnamelerinin düğümü olduğunu gördüğümüz öşür vergilerinin Batı Anadolu'daki uygulamasını öne sürebiliriz. Bir önceki bölümde de tartıştığımız gibi Tanzimat döneminde bölgedeki öşür iltizamının neredeyse tekeli Baltazzi ailesinin elindedir. Hatta satın alma yanında öşür mültezimliğinin de kolaylaştırıcılığında Batı Anadolu'nun 1840-1871 arasında en büyük toprak sahibi olmuşlar, bölgeyi iktisadi olarak kontrol etmeye başlamışlardır. Çiftlik sahibi ile öşür toplayanın farklılaşmaması da çiftlikat nizamnamesini ortaya çıkaracak çıkar çatışmalarını gündeme getirmemiş olabilir.

Biz bu nedenlerin hepsinin Batı Anadolu'da çiftlikat nizamnamesi olmamasını açıklayabileceğini, ama ağırlığı Baltazzi ailesinin çiftlik tasarrufuna vermenin daha makul olduğunu düşünüyoruz.

Batı Anadolu çiftliklerindeki üretim ilişkilerine dair yapılan araştırmalar bize ne söylüyor? Halil İncalık 19. yüzyıl başında Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'nın üç tür çiftlik işlettiğini belirtmektedir: "Ürünün tamamen toprak sahibine ait olduğu tarlalardan oluşanlar; ilk türden tarlalar ile reayaya kiralanan tarlaların bir arada bulunduğu çiftlikler; kiracılara bırakılan çiftlikler".¹¹³ Ona göre plantasyon benzeri büyük çiftliklerde ücretli emeğin hâkim olduğu birinci tür en yaygın görünen türdür. Nagata, Karaosmanoğulları çiftliklerinde ortakçı, hizmetçi ve çoban olarak

113 İncalık, 1998, s. 28

Mora ve adalardan gelen göçmen emeği ile konar-göçen emeğinin (mevsimlik işçilik de dâhil olmak üzere) önemli olduğunu vurgulamakta, çalışan köle ve cariyelere de ayrıca dikkat çekmektedir.¹¹⁴

1844-1845 yıllarında gelir ve gayrimenkulü vergilendirme arayışındaki Tanzimat'ın vergi reformu sonucu tutulmuş “emlak, arazi, hayvanat ve temettuat defterleri”ni inceleyerek “tacir-i muteberandan [itibarlı tüccarlardan] Baltacı [Baltazzi] Manolaki”nin Foça'daki Arap Çiftliği, Dersaadet'ten sarraf-ı sagirandan [alt sarraflardan] Pişmişoğlu Hoca Sarkis'in Aydın'daki Haydarlı Çiftliği ve “Ashab-ı Çiftlikattan [Kara]Osmanzade Atufetlü Sadık Bey Efendi”nin Manisa'daki Müteveli ve Koldere çiftliklerindeki üretim ilişkilerini ortaya koyabiliriz.

Arap Çiftliği'nde Manolaki Baltazzi 1845'te 4000 dönüm işlenen araziye sahiptir, 1500 dönüm de kiralık olarak işlenmektedir, buğday, arpa, yonca, nohut ve tütün üretilmektedir. Bunun yanında kiralanmış 500 koyun vardır. Çiftlikte 400 koyun sahibi olup 300'ünü kiralayan bir ağıl kâhyası ve üretimlerini Baltazzi ile yarı yarıya paylaşan 34 ortakçı (hane) kaydedilmiştir. Bunlardan 20'si Baltazzi ile tek başına paylaşım girerken, 10'u 2, 3'ü 4, 1'i ise 5 ayrı ortakçı ile paylaşım girmektedir. Bütün haneler ürünün yarısını Baltazzi'ye verdikten sonra kaç kişi ortakçılığa dâhilse kalanı aralarında o oranda eşit paylaşmaktadır. Ortakçılar dışında toprak tasarrufunda bulunmayan ama çiftlikte çalışan 7 hizmetkâr (biri hariç hiçbirinin hayvanı yoktur) ve 8 çoban (hiçbirinin hayvanı da yoktur) bulunmaktadır.¹¹⁵

Haydarlı Çiftliği'nde Pişmişoğlu Hoca Sarkis'in (1863'te çiftlik Baltazziler tarafından haczedilecektir) ücretli emekle işlettiği 500 dönüm, Sisam Adası köylüleri ile ortakçılıkla işlettiği 5500 dönüm, icara (kiraya) verdiği 1500 dönüm, işlemediği 20000 dönüm, dağ-azmak-orman-mera olarak 34500 dönüm arazisi vardır. Çiftlikte buğday, arpa, nohut, susam, zeytinyağı ve ipek üretimi yapılmaktadır.¹¹⁶

Müteveli Çiftliği'nde Sadık Bey 1845'te 776 dönüm (buğday, arpa, yonca üretilerek) işlenen, 2160 dönüm işlenmeyen arazi, 1400 dönüm hayvan otağı, 600 dönüm koyunlar için mera, 1,5 dönüm bağ, 2 öküz, 2 manda ve 2 dükkana sahiptir. 31 hane kiracı olarak toprak işlemektedir ama kiraladıkları araziyi çiftlikte ortakçılıkla işlemektedirler; 10'unun bir ortakçısı, 5'inin 2 ortakçısı, 1'inin 4 ortakçısı vardır (ortakçılık paylaşımları kuralsızdır). Bunlar dışında ne kiracı ne de ortakçı olan ve toprak tasarrufunda bulunmayan 11 adi [vasıfsız] hizmetkâr (5'inin hayvanı yoktur), 10 ırgat, 1 bahçıvan, 1 bakkal, 3 çoban, 2 sığırtmaç, 1 harmanacı yaşamaktadır.¹¹⁷

Koldere Çiftliği'nde Sadık Bey 1000 dönüm (koyunlar için) mera, 1500 dönüm işlenmeyen arazi, 6500 dönüm kiraya verdiği arazi, 8 tane kiraya verdiği dükkân ve 688 kiraya verdiği koyuna sahiptir. Buğday, arpa, yonca ve pamuk yetiştirilmektedir. Çiftlikte kendisine ait 418 koyunu olup, 765 tane de kiralayan bir ağıl kahyası vardır. 3 hane toprak sahibiyken dükkânlarda kiracılık yapmaktadır; 10 hane toprak sahibiyken çiftlik arazisinde de ortakçılık yapmaktadır; 77 hane ise Sadık Bey'in kiracısıdır, bunlar arasında 28'i toprağı işlerken çiftlikte yaşayanlarla ortakçılık

114 Nagata, 1997, s. 112-119.

115 ML.VRD.TMT 1940.

116 ML.VRD.TMT 2533.

117 ML.VRD.TMT 2271.

yapmaktadır (23'ü 2, 2'si 3, 1'i 3, 2'si 4 ortakçı ile); ne kiracı ne ortakçı olan ve toprak tasarruf etmeyen 13 hizmetkâr, 40 ırgat, 36 çoban, 2 sığırtmaç, 6 rençber ve 1 harmancı bulunmaktadır.¹¹⁸

Bu dört örnekte de görüldüğü üzere ortakçılık hâkim üretim şekli olmakla birlikte çiftliklerde mutlak değildir, kiracılık ve ücretli emek ile birlikte iç içe sürmektedir. Ortakçılar ve kiracılar genellikle hayvan sahibi olsalar da toprak sahibi değillerdir, bir başka deyişle mülksüzlerdir. Defterlerden ortakçılıkta paylaşım oranlarına dair bilgi sahibi olsak da, çiftlik sahibi ile ortakçı ve kiracı arasındaki ilişkinin niteliksel boyutu hakkında bilgimiz sınırlıdır. Buna rağmen Nagata'nın ortakçılık ilişkilerine dair doğrudan bir bilgiye (müzaraa ya da ortakçılık anlaşmaları gibi) ulaşamamasına rağmen çiftlik arazisinin beylik arazi ve icare [kiralık] arazi olarak ikiye ayrıldığını belirtmesi emek kullanımını tartışmak için önemlidir. Bu doğrultuda hem 19. yüzyıl başı hem de ortası verileri ışığında çiftlik çalışanlarının ucuz icar [kiralık] arazi kullanımını karşılığında beylik tarlalarda angarya hizmeti gördüğünü ileri sürmektedir ki 19. yüzyılın sonundan niceliksel olmasa da niteliksel (kitabî) veriler bunun varlığını teyit etmektedir.¹¹⁹

Çiftliklerdeki ortakçılık ve kiracılık ilişkilerini Nagata gibi karşılıklı yükümlülükler bağlamında değerlendiren başka çalışmalar da vardır. Bunlardan İsmail Hüsrev Tökin, Batı Anadolu'da toprak sahibi ve topraksız köylü ilişkilerinin iktisadi bağlarla tanımlandığını, bu bağların da borç bağları olduğunu ileri sürer. Toprak sahibi olmayan ya da toprağı yetmeyen ortakçılar üretim ve tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için toprak sahibine borçlanır, ürettiğini borç karşılığında verdikten sonra yine borçlanma gereği duyar, bu döngü devam eder, borç esareti doğurur.¹²⁰ Batı Anadolu'da ücretli emek kullanan çiftlikler mevcut olmakla birlikte¹²¹ Manisa ve Alaşehir'den örneklediği üzere ortakçılık da gözlenmektedir. Bu coğrafyada iki tür ortakçılık görülür: arazi sahibinin masraflara katılmayarak (toprak kiralar gibi) üretimden 1/2ya da 1/3 pay alması; arazi sahibinin masrafları karşıladığı durumda (ücretli emek kullanır gibi) üretimden 1/2 ya da 2/3 pay alması.¹²²

Orhan Kurmuş, 19. yüzyılda Batı Anadolu'daki gelişmeleri, alt bölgelerde değişik hızda ve boyutta olmak üzere, Karaosmanoğulları gibi girişimcilerin çiftliklerinde çalışan ortakçıların ve kendi arazilerini işleyen küçük aile işletmelerinin ücretli emekçi haline gelmeleri (mülksüzleşme süreci) olarak tartışır, çiftliklerde kullanılmaya başlanan köle emeğinin altını çizer.¹²³ Maltass, Abbott ve Whittall gibi girişimcilerin çiftliklerinde ortakçılığın devam ettiğini, Baltazzi'lerin çiftliklerinde ise ücretli emeğin ortakçılık ve diğer eski üretim anlaşmaları ile birlikte, ama sınırlı olarak, kullanıldığını belirtir. Çiftliklerde ortakçılık tamamen kaybolmayarak

118 ML.VRD.TMT 2272.

119 Nagata, 1997, s. 125-128; Yuzo Nagata, "19. Yüzyıl Ortalarında Manisa Kazası ve Karaosmanoğulları", *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, Ümit Ekin (Ed.), İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

120 Tökin, s. 146-151, 186-187.

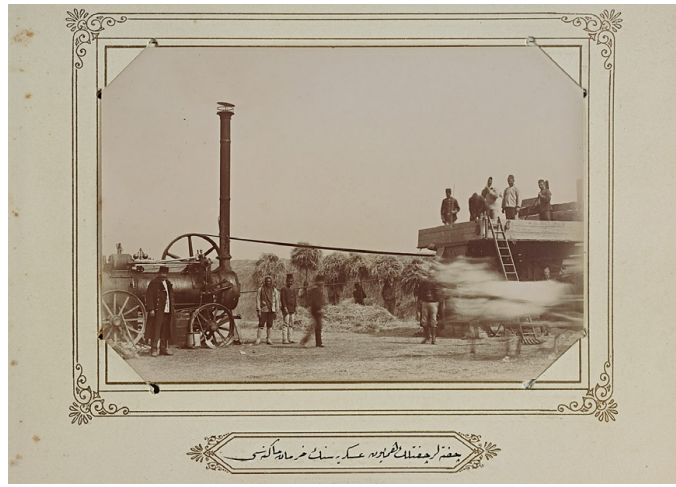
121 Tökin, s. 192.

122 Tökin, s. 188-189.

123 Kurmuş, s. 140-145.

angarya devam etse de ücretli emek kullanımını 19. yüzyılın sonuna doğru, özellikle yabancı sermayeye ait tarımsal şirketlerin kurulmasıyla ivme kazanmış, buna rağmen çiftlik sahipleri ile çalışan köylüler arasındaki mücadeleler toprak işgallerine kadar varmıştır.¹²⁴

Özetle, Nagata, Tökin ve Kurmuş'un araştırmaları doğrultusunda, Batı Anadolu çiftliklerinde üretim araçlarından yoksun ortakçılar ve çiftlik çalışanlarının gelişen borç bağları, (bölüm 3.2'de göreceğimiz üzere) kaybettikleri ortak alan ve haklar ile birlikte Balkanlar'dakilerden daha yumuşak angarya yükümlülükleriyle çiftliklerde çalıştıklarını söyleyebiliriz. Balkanlar'da farklı etmenlerle gündeme gelen toprakbentliğin Batı Anadolu'da ağırlıklı olarak borç bağı dolayısıyla gündeme geldiğini not etmek gerekir.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, Fotoğraf: 90478---0007 Çifteliler Çiftlik-i Hümayûnu'nda Harman Makinesi

3.1.4 Çiftlikat Nizamnamelerinden Amele Nizamnamesi'ne (1876-1912)

Ortakçılara toprakbentliği dayatan merkezî ve yerel siyasi iradeye rağmen, 19. yüzyılın son çeyreğinde Balkanlar'da bir taraftan çiftliklerden firarlar devam ederken diğer taraftan da buna karşı alınacak önlemler tartışılmaya devam etmiştir. Ama dikkat çekici olan nokta firarlar ve toprakbentliğin ortakçılardan ziyade artık daha çok hizmetkârlar bağlamında tartışılmasıdır. Bölüm 3.2'de göreceğimiz üzere mülksüzleştirme dinamikleri hızlanırken çiftliklerde ücretli emek kategorisinde değerlendireceğimiz hizmetkârlar ön plana çıkmaktadır.

Firara dair kaygı ve talepleri 1872 tarihli Edirne Vilayet Meclisi mazbatasında görmek mümkündür.¹²⁵ Tekfurdağ Sancağı'ndan Edirne Vilayet Meclisi'ne gönderilen bir layihada çiftlik sahibinin "tutageldiği hizmetkârlar"ın ücretlerinin birazını aldıktan sonra tam iş görecekları zamanlarda bir başka çiftlik sahibi tarafından

124 Kurmuş, s. 146-156, 166-168.

125 ŞD 1905/21/20 S 1287.

“iğfal” ile işleri yüz üstü bıraktığından şikayet edilmekte, bu mesele karşısında bir “kaide” konulması talep edilmektedir. Edirne Vilayet Meclisi’ne göre bir “kaide” konulması hizmetkâr tutacakların işini daha da zorlaştıracaktır; eğer belli bir süre ve meblağ karşılığında icar eylenen [kiralanan] bir hizmetkâr özü yokken “fesh-i icare” ile hizmetten imtina ederse, buna dair dava yerel mahkemede görülecektir, başka bir usule gerek yoktur. Meclisin yeni bir “kaide” koyulmasına uzak durması hâlihazırdaki durumun getirdiği istihdam esnekliğinin de meclisi oluşturan çiftlik sahipleri tarafından tercih edilebilir olduğunu göstermektedir.

1839’dan bu yana idari ve adli görevleri bir arada yürüten yerel meclisler, sırasıyla 1849 Eyalet Meclisleri Talimatnamesi, 1864 Tuna Vilayeti Nizamnamesi, 1867 Vilayet Nizamnamesi ve 1871 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ile yerel idari meclis ve yerel mahkeme olarak tedricen ayrıışmışlardır. İşlemeye devam eden şer’î mahkemelerin aleyhine yargı teşkilatında daha geniş bir yer tutmaya başlayan ve nizamiye mahkemesi olarak adlandırılan yerel mahkemeler ile ilgili nihai düzenleme de 1879’daki Teşkilat-ı Mehakim Kanun-ı Muvakkatı¹²⁶ ve Usul-ı Muhakemat-ı Hukukiyye Kanunu¹²⁷ ile gündeme gelmiştir (bir sonraki bölümde de bu konuya tekrar döneceğiz).

Özellikle bu son düzenlemelerle birlikte firar davalarının nizamiye mahkemelerinde de görüldüğünü arşiv belgelerinden izlemek mümkündür. Örneğin, Selanik Bidayet Mahkemesi 1881’de, bir çiftlikten bir başka çiftliğe borçlarını ödemedен firar eden ortakçılara dair bir dava görmüştür.¹²⁸ Mahkeme Mecelle’nin ilgili maddeleri uyarınca borçlanmayı sabit bulmuş, tahsiline karar vermiştir. Daha önceki vakalarda da görüldüğü üzere çiftlikte ortakçı veya hizmetkâr olarak çalışmak çiftlik sahibine borçlulukla yani borç bağı ile birlikte yürümektedir. Buradan iki sonuç çıkarmak mümkündür: hukuki açıdan, Osmanlı yargı teşkilatındaki gelişmelerle birlikte firar davaları giderek mahkemelerde görülmekte, çoğu zaman da bir borç davası çehresine bürünebilmektedir; emek rejimi açısından ise, her ne kadar firarın sık başvurulmuş bir şey olduğu görülse de, çiftlik sahipleri istihdam ettiği kişileri borçlanma ile, bir başka deyişle borç bağı aracılığıyla, toprağa bağlamaya çalışmaktadır. Bu çerçevede hem borçlanma hem de iş sözleşmelerine dair hükümleri içeren 1868-1876 tarihleri arasında kodifiye edilen Mecelle’nin Balkanlar’daki emek rejiminin evrimi açısından şekillendirici bir rolü olduğunu da söylemek mümkündür.

Diğer taraftan altını çizmemiz gereken nokta firar (ve dolayısıyla borçlanma) davalarının mahkemelerde görülmeye başlanmasının çiftlik sahiplerinin tepkileriyle karşılaşmasıdır. 1899 yılının son aylarında Manastır Vilayet İdare Meclisi’nden Dahiliye Nezareti’ne gelen bir mazbata, ortakçılık hizmetinde olup da “sözbağı” ile borçlu oldukları çiftliği zimmetlerini ödemedен terk ederek başka bir mahalle giden ortakçılara dair bir dilekçe sunmaktadır.¹²⁹ Manastır ahali ve çiftlik sahiplerinden Süleyman Ağa’ya göre ortakçılar çiftlik sahipleri ile yerel göreneklerce “sözbağı” adı altında borçlanmakta, borçlarını ödeyince de bu bağ çözülmektedir. Bunun ihlali

126 Düstur, 1. Tertib, Cilt 4, s. 236-257.

127 a.g.e., s. 257-318.

128 Tarihi Makedonya Arşivleri, Selanik, Selanik Bidayet Mahkemesi 2, no 13/1297.

129 DH.MKT 2290/106/25 § 1317.

durumunda davalar mecliste “idareten” görülmektedir, yani davalar öncelikli olarak yargı organında değil idare organında görülmektedir, çünkü bunların mahkemede görülmesi uzun zaman alacak ve dolayısıyla da “umur-ı ziraat işgal edilece[k]”tir. Çıkacak karardan memnun olmayanlara ise mahkeme kapıları açıktır. Bu tür davaların meclislerde ve “idareten” görülmesi çiftlik sahiplerinin genel talebi ve Dahiliye Nezareti'nin bunları Şûra-ı Devlet'e havalesi üzerine ortaya çıkmıştır.¹³⁰

Manastır Vilayeti'nden gelen bu taleplere karşı, Şûra-ı Devlet 1 Temmuz 1900'de aldığı karar ve Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 5 Temmuz 1900 tarihli bir yazı ile bu tür davalarda, ortakçılık usulünün kadim teamülleri yerel olarak geçerli olmak kaydıyla mahkemelere müracaat edilmesi gerektiğini bildirmiştir.¹³¹ Şûra-ı Devlet'in bu kararı 5 Ağustos 1900'de Dahiliye Nezareti aracılığıyla Manastır Vilayet Meclisi'ne gönderilmiştir.¹³² Manastır'daki çiftliklerde “sözbağı” ile istihdam olunan ortakçı ve hizmetkârların para, zahire ve borç aldıktan sonra iş görmeden “sözbağı”nı çözmeleri karşısında çiftlik sahiplerinin meclislerde “idareten” karar alınması yönündeki taleplerine karşı çıkan bu Şûra-ı Devlet kararı sonraki yıllar için de emsal değerinde olmuştur.

Selanik Eyaleti'nden Vodineli çiftlik sahiplerinin 1907'de Rumeli Müfettişliği'ne yazdıkları arzuhal bu konunun mahkemelerde görülmesinden doğan hoşnutsuzluğun devam ettiğini göstermektedir. Onlara göre çiftliklerde çift sürmek üzere istihdam olunan hizmetkârlar “örf-i belde” [yerel görenekler] üzere hizmet ve borçlarını ödedikten sonra ayrılabilir.¹³³ Ama birkaç seneden bu yana vakitsiz ve borçlarını ödemededen başka mahallere kaçmaktadırlar. Bu konuda mahalli meclislere yapılan başvurular karşısında meclisler mahkemeye müracaat edilmesi gerektiği konusunda kendilerini uyarmaktadır. Oysa çiftlik sahiplerine göre “mal ve emlakı” olmayan hizmetkârlar aleyhine mahkemeden alınacak bir hükmün hiçbir faydası olmayacağı gibi zararlarını da tazmin etmeyecektir. İcar sürelerini ve borçlarını karşılamadan başka çiftliklere kaçmaları, diğer çiftlik sahiplerinin onları böylece kabul ve istihdamının engellenmesi için hükümetçe bir tedbir alınması gerekmektedir. Ancak bu şekilde “halel-dar olan [bozulan] ziraat ile mutazarrır olan [zarar gören] çiftlikat ashabının [çiftlik sahibinin] muhafazası hususu” ele alınabilir.

Yine de firar vakalarında çiftlik sahiplerinin işi sıkı tuttuğunu, mahalli idarenin de jandarma komutanlığı aracılığıyla bu konuya müdahil olduğunu gözlemliyoruz. Vodine'de 1907'de bir hizmetkârın çalıştığı çiftlikten başka bir çiftlikte oturan validesi ve başka bir çiftlikte çalışan dayısıyla görüşmek üzere gidip bir hafta içinde dönmemesi kaymakamlığı ve jandarma kumandanlığını harekete geçirmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda, çiftlik subaşısının ihbarıyla, hizmetkârın valide ve dayısı yanına gitmediği anlaşılmıştır.¹³⁴ Ama hizmetkârın ifadesine göre subaşı izin vermediği için validesinin çiftliğine gizlice gitmek zorunda kalmış, arama yapılırken de saklandığı için bulunamamıştır. Bu durum karşısında jandarma komutanlığının

130 BEO 1514/113476/8 Ra 1318.

131 BEO 1514/113476/8 Ra 1318. DH.MKT 2384/49/8 R 1318.

132 DH.MKT 2384/49/8 R 1318.

133 TFR.I.ŞKT 108/10743/29 M 1325.

134 TFR.I.SL 148/14788/15 Ca 1325.

kendisinde şüpheli bir hal görmemesiyle istihdam olduğu çiftliğe iade edilmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde de çiftlik sahiplerinin firar eden çiftlik hizmetkârlarının derdestiyle istihdam oldukları çiftliğe iadelerine dair talep ve arzuhalleri devam etmektedir, hatta yoğunlaşmıştır. “Manastır Ziraat Kulübü”nden Manastır Eyaleti’ne oradan da Dahiliye Nezareti ve Şûra-ı Devlet’e havale edilen dilekçe firarlarda iadenin “idareten ve zabıta marifeti”yle gerçekleştirilmesini talep etmektedir. Ayrıca ortakçılık usulünde de değişikliğe gidilmesine gerek yoktur, muhafazası gerekir. İkinci talep hizmetkârları çiftliğe bağlama yolundaki çabaların yanı sıra ortakçılıkta toprakbentliğe meyletmiş şartların bölgede “muhafaza” olduğuna da bir işarettir. Bu arzuhale karşı 25 Mayıs 1909 tarihli Şûra-ı Devlet mazbatası 1900 tarihli, firar durumunda mahkemeye müracaata dair kararını tekrarlamaktadır. Ama bu sefer 1908 Devrimi’nin atmosferinde bireysel özgürlüklerin altını çizerek “yarıcı [ortakçı] ve hizmetkârların rızaları istihsal edilmeksizin ve bir mahkeme hükmüne müstenid olmaksızın zabıta marifetiyle çiftliğe iadeleri kendilerinin hürriyet-i şahsiyelerine tecavüz demek olması” vurgusunu yapmaktadır.¹³⁵

Manastır Ziraat Kulübü’nün bu şekilde harekete geçmesi Manastır Kazası çiftlik sahiplerinden İdris Ağa’nın çiftliğinde “usul-ı kadime-i belde ve aidat-ı meriye tevfikeyen [eskiden beri geçerli yerel usûl ve geçerli ödemeye göre] bir sene müddetle maktu ‘[belirli] ücretle ba-mukavele-i şifahiye [sözlü anlaşma ile] taahhüt eylediği Manastır tabirince teroğlan denilen hizmetkârlar”ın taahhütlerini yerine getirmeden firar etmeleri sonucu gündeme gelmiştir. Kulüp üyeleri arzuhalde¹³⁶ hizmetkârların firarının teamüller üzere idareten halledilmemesinden şikayet ederken, “umur-ı ziraaiyenin muhtaç olduğu himayeden mahrumiyetine” de dikkat çekmektedir. Hatta bu çerçevede bir kaide ve usûl yerleştirmek amacıyla “bir kanun-ı tabi’i” önerisini sunmaktadırlar, ki ortakçılara dair şu noktaları içermektedir:

bir çiftlik sahibi çiftliğine bir yarıcı [ortakçı] yerleştireceği zaman o yarıcının el-yevm [bugün] bulunduğu çiftlik sahibine olan borcunu evvel-be-evvel tediye etmek [ödemek] ve sene ibtidasından [başından] gayri vaktinde yarıcı alınmamak ve yarıcı da kezalik sene ibtidasından başka bir mevsimde bulunduğu çiftliği terk edememek ...¹³⁷

Hizmetkârlara dair ise şu noktaları içermektedir:

hizmetkârla işlenen çiftlikat ziraat ve felahet işini görmek üzere her senenin kâsım [paylaşım] gününde bir sene müddetle ve mukavele-i şifahiye [sözlü anlaşma] ile kararlaşdırılan maktu ‘[belirli] ücretle hizmetkâr yerleşdirilmek ve müddet-i mezkur hitamından [bitişinden] evvel terk-i vazife edememek ve çiftlik sahibi de müddetin hitamından evvel hizmetkâra yol vermemek...¹³⁸

135 DH.MKT 2837/86/20 Ca 1327; ŞD 2065/3/5 C 1327; BEO 3588/269065/12 C 1327; DH.MKT 2866/82/16 C 1327.

136 ŞD 2065/3/ 5 C 1327.

137 ŞD 2065/3, 5 C 1327.

138 ŞD 2065/3, 5 C 1327.

Eğer bu “usul ve kaideye muhalif bir harekette bulunanlar” olursa “hükümetin idareten meni” gerekmelidir. Kulüp'e göre böylesine bir düzenleme “hürriyet-i şahsiyeye tecavüz” getirmeyecektir, aksine Kanun-ı Esasi'nin 118. maddesine uygundur (Elyevm düsturulamel bulunan nizam ve teamül ve adat ilerüde vazolunacak kavanin ve nizam ile tadil veya ilga olunmadıkça meriyülicra olacaktır).¹³⁹

Benzer bir talep yine 1909'da bu sefer Edirne Vilayeti'ndeki çiftlik sahiplerinden de gelmiş “çiftlik sahipleri ve zürraa [çiftçiler] ile amele ve saire beynindeki hukuk ve vezaif-i mütekabeleyi [karşılıklı] havi” bir talimatname önerisi Dahiliye Nezareti, Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti ve Şûra-ı Devlet'e sunulmuştur. Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti'nde Ziraat Heyet-i Fenni'nin incelemesi ve yaptığı düzeltme ve eklemelerle talimatname önerisi Şûra-ı Devlet Tanzimat Dairesi'ne gönderilmiştir.¹⁴⁰ Çiftlik sahiplerinin talepleri doğrultusunda tarım sektöründeki iş hukukunun düzenlenmesine dair gündeme gelerek “Amele Nizamnamesi” başlığını alan talimatname önerisi esas olarak çiftlik sahipleri ile çalışanları arasındaki ilişkiyi “mukavelename”ye dökmeyi öngörmektedir. Bu nizamnamenin 7. maddesi yukarıda yaptığımız tartışma bağlamında dikkat çekicidir:

7. Madde: Aylıklı müstahdemin bila gadr-i şeri deruhde eyledikleri işi yüz üstü bırakıp gitmemelerini te'min için matlubat-ı mütehakikarından iki aylık depozito makamında tevkif ve mukavelenamenin hitamından terk-i hizmet idecekleri vakit tevkifat-ı mezkure yedlerine ita edilir. Mukavelenmeleri müddeti tamam olmadan sebep-i meşru'a müstenid olmaksızın terk-i hizmet iden amele ve sairenin işbu iki aylık depozito akçeleri ashab-ı çiftlikat ve zürraa tarafından cezai tevkif edilirden bundan dolayı amele ve sairenin hiç bir iddiaya hak ve salahiyetleri olamaz.

Talimatnamenin bu haliyle çiftliklerde çalışanlar görecekları hizmet öncesi alınacak “depozito” aracılığıyla ileriye dönük borçlandırılmakta ve çiftliğe borç bağı aracılığıyla bağlanmaktadır. Şûra-ı Devlet Tanzimat Dairesi ise talimatname önerisini çalışanların zaten yoksul ve pek çok yükümlülüğe tabi oldukları gerekçesi ile reddetmiştir:

ezher cihet perişanı halleri dergar bulunan amelenin hukuku nazar-ı dikkate alınmaksızın bi çareler bir çok kuyud ve şeruta tabi tutulmuş ve amelemizin seviye-i irfanı da henüz bu yolda vezaifi ifaya gayri müsaid bulunmuş olduğundan layiha-i mezburenin mevki tatbiken vazi bil-vücu mugayir dikkat ve hal olacağı tezekkür kılın[mıştır].¹⁴¹

Bu sürece rağmen 1910-1912 yılları arasında Kosova, Manastır, Edirne ve Selanik Eyaletleri ve Vodine Sancağı'ndaki çiftlik sahiplerinden firar konusunda idareten ve zabıta marifetiyle çiftliğe iade talepleri kadar çiftliklerde istihdam konusunda

139 A. Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri: 1839-1980*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1982, s. 42.

140 ŞD 1945/3/1327.

141 BEO 3599/269906/27 C 1327; DH.MKT 2879/81/1 B 1327; ŞD 1945/3/1327.

kanuni düzenleme talepleri de yükselmeye devam etmiştir.¹⁴²

Taleplerin ağırlıklı olarak Balkanlar'dan gelmesiyle beraber genel bir düzenlemeye gitmek amacıyla Dahiliye Nezareti Batı Anadolu'dan da çiftlik sahibi ve çiftlik çalışanları arasındaki ilişkiye dair bilgi ve düzenleme konusunda fikir almıştır. Vilayetlerden gelen yazılar taleplerin olmadığını ya da çiftlik sahiplerinin herhangi bir "sıkıntısı" olmadığını göstermektedir: Karesi Sancağı'ndan gelen yazıda, bölgede büyük çiftliklerin pek bulunmadığı, olanlarda da ya doğrudan doğruya çiftlik sahibi tarafından ziraat yapıldığı ya da bir-iki sene süreli icar anlaşmalarına gidildiği belirtilmektedir, dolayısıyla da çiftlik sahipleri ile çalışanları arasında herhangi bir "ihtilaf"söz konusu değildir; Hüdavendigâr Kazası'ndan gelen yazıda çiftliklerde diğer vilayetlerde görüldüğü gibi çiftlik çalışanları için inşa edilmiş haneler olmadığı, çevredeki köy ahalisinden bir kısmının çiftliklerden arazi kiraladığı bir kısmının da tohumunu çiftlik sahibinden alarak (ürünü yarı yarıya paylaşmak üzere) ortaklık yaptığı yazılmaktadır, bu çerçevede çiftlik sahibi ile ortakçı veya müstecirler arasında "münaza" yoktur. Batı Anadolu'daki bu "ihtilaf"sızlık ve "münazasızlık"a istisna teşkil eden bölge, vali tarafından gönderilen rapor dolayısıyla Aydın Vilayeti'dir. Ama çiftlik sahibi ile çalışanları arasındaki hukuki düzenleme bağlamında bu vilayetten pek ses çıkmadığı da görülmektedir. Vali vilayetteki durumu anlatırken oldukça serttir:

Bu vilayette köylerde ve çiftliklerde ziraatle iştilal iden amelenin ekserisi serseri makulesinden olub bunlar yazın amelelik etmekte ve fırsat buldukça dahi gasb ve sirkat ve saire gibi her türlü fezahate cüret eylemekdediler. Binaeneleyh bunlar daima taht-ı nezarete bulundurabilmek için dahil-i vilayette bulunan bi'l-umum çiftliklerde müstahdem amelenin esamisini ve mümkün mertebe hüvviyetlerini mübeyyin çiftlik ashabından birer defter istenilmiş ve bu defterler verildikten sonra bilahere vuku bulacak tebeddülden de hükümete malumat virilmesine dair emr verilmiş idi".¹⁴³

Emekçi sınıfların bu şekilde "tehlikeli sınıflar"a dönüşmesi kaygısı vali ile sınırlı değildir. Meclis-i Mebusan'ın açık olduğu 1912 Nisan-Ağustos aylarında Tekfurdağı Mebusu Bedreddin Bey ve arkadaşları Şûra-ı Devlet'in 1909'da uygun görmediği kanun layihasının, yani "Amele Nizamnamesi"nin yasama için hemen Meclis'e getirilmesini teklif etmiştir:

...hüvviyeti gayri malum eşhasın hizmetgarlık namıyla öteye beriye sokulmasına ve ekseriya ücret maktua ve mahiyelerini aldıktan ve 3-5 gün hizmet eyledikten sonra birden bire terk-i hizmet ettikleri de bil defaat görülmesine karşı hükümet elde bir kanun ve nizam ve talimat olmamasından naşi [başka] ne idareten bir muamele icrasına muvaffak olmakta ve ne de pek ala dolandırıcılık şekline giren bu hale mehakim-i cezaiyye hükm verebilmekte olub müşteki ve müddei [şikayetçi ve davacı] mahkeme-i hukuka sevk edilmektedir. Bu terk-i hizmet zürraa'n tam iş zamanına tesadüf itmesine binaen zürraa [çiftçi] mahkemelerde tul [uzun] müddet

142 DH.ID 106/10/1330.

143 DH.MUI 72/74/1326.

uğraşmağa ne vakti ve ne de nakdi müsaittir. Müsaid olsa dahi yabancı fakir bir adamdan hükmen dahi istifa-ı hak etmesi müteasırdır. İşte şu maruzatımız heyet-i muhteremelerince de malum bulunduğuna şübhe olmayan bir ihtiyaç-ı hakikiyi tekrar itmekten başka bir şey değilse de mevsim-i hasadın takarrübü ve arz eylediğimiz halatın [durumun] gittikçe bir şekli garip almakta olduğunun istihbar kılınması dolayısıyla zürraa ve hizmetkarların mütekebilen temin-i hukuklarına kafi olabilmek üzere mukaddema Dahiliye Nezareti'nce tanzim olunub el yevm Şûra-ı Devlet'te bulunan layiha-ı kanuniyenin hemen ikmal-i tedkikatı ile Meclis-i Milliye tevdiğine karar verilmesini temenni ve teklif eyleriz.¹⁴⁴

Bedreddin Bey ve arkadaşlarının sınıf nefreti açıktır, kimlikleri belli olmayan kişiler hizmetkârlık adıyla yüksek ücret almaktadırlar, sonra da çiftlik sahiplerini işlerin tam ortasında kaçarak yüz üstü bırakmakta ve dolandırmaktadırlar. Şûra-ı Devlet'te bekleyen kanun tasarısı bir an önce Meclis'e gönderilip yasalaşmalıdır. Ama bunu 1912 sonbaharında patlak verecek Balkan Savaşları tamamen engelleyecektir.

Taşra burjuvazisi 1876'ya kadar, toprakbentlik ve borç bağı ile tanımlı özgür olmayan emek biçimlerini görenek hukukuna dayanarak yaşatmaya hatta ağırlaştırmaya çalışmıştır. 1876 sonrasında ise, özellikle de "Amele Nizamnamesi" tasarısında görüldüğü üzere görenek hukukundan çıkararak yeni bir hukuk inşa etmeye heveslidir. Taşra burjuvazisinin yeni hukuk arayışı yine özgür olmayan emek biçimleri arayışındadır, ama sınıf mücadelesinin sertleştiği bu dönemde, bu sefer sınırlarını daha da zorlayarak özgür emek biçimlerini de dönüştürmeyi hedeflemektedir.

3.2 Çiftlikteki ortakçılarının mülksüzleştirilmesi (1876-1914)

Osmanlı iktisat tarihi literatüründe çiftliklerin oluşum ve gelişimine dair farklı etmenler ön plana çıkarılmaktadır. Braudel¹⁴⁵ ve Stoianovich,¹⁴⁶ çiftliklerin bir "kolonizasyon" süreci ile deniz kıyısına yakın ovalar, bataklıklar, göl kenarları, nehir ve ırmakların geçtiği nemli vadilerin tarıma açılması sonucu ortaya çıktıklarını belirtirler.

İnalcık, plantasyon tipi çiftliklerin oluşumunu Braudel ve Stoianovich gibi dış ticaretle ilişkilendirmez ama onlara benzer şekilde, geleneksel çift-hanelere bölünmüş eski miri toprakların dışında yerleşim yerlerinden uzak mevât arazilerin ıslahı ile gerçekleştiğini vurgular.¹⁴⁷

Barkan, "büyük zirai mülk ve işletme çiftlikleri"nin oluşumunda iltizam sisteminin yaygınlaşması sonucu miri arazilerin mülk arazi özellikleri kazanması ve satın alınarak toprakların biriktirilmesi ile savaş ve karışıklık halinin zirai hayatı

144 BEO 4053/303938/4 B 1330.

145 Braudel, 1949, s. 642; Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle, 2. Cilt, Les jeux de l'échange*, Paris: Armand Colin, 1979, s. 220.

146 Stoianovich, 1953, s. 452-453.

147 İnalcık, 1998, s. 20-22.

malikanelerde yoğunlaştırmasını ileri sürmektedir.¹⁴⁸

Bruce McGowan ise Balkanlar'daki çiftliklerin oluşum mekanizmalarını şöyle detaylandırır: sipahi çiftlikleri ve değirmenleri gibi işletmelerin genişlemesi; satın alma yolu; otlak, orman gibi ortak alanların gaspı; vergi ve borç ödemeleri gibi nedenlerle terk edilen toprakların işgali; vergi tahsildarları ve eşkıyalara karşı koruma ve kollama sağlama karşılığında köylülerin topraklarına el konulması; borç karşılığında rehin verilen toprakların borcunu üstlenerek el konulması.¹⁴⁹ Bir önceki bölümde de Baltazzi'ler örneğinde gördüğümüz üzere, ödenmeyen borçlarla parsel parsel arazilerin toplanmasının ya da toplu bir araziye ipotek yoluyla el konmasının çiftliklerin oluşumunda etkili olduğunu göstermektedir.¹⁵⁰

Karaosmanoğulları'nın çiftliklerinin oluşum yollarını Nagata toprak genişlemesi açısından şöyle sıralar: eski köyde çiftlik kurulması; başka aileye ait çiftliğin satın alınması; vakıf toprağında çiftlik kurulması; koru ve merada çiftlik kurulması.¹⁵¹ Son zamanlarda Batı Anadolu üzerine yapılan çalışmalar da, Nagata'nın çalışması gibi, ortak alanların çiftliklerce içerilmesine dair bulgular ortaya koymaktadır.¹⁵²

Batı Anadolu'da İngilizlerin çiftlik sahibi olması sürecini inceleyen Orhan Kurmuş, İzmir-Aydın demiryolunun inşası ve 1867'de yabancıların emlak sahibi olabilmesine izin veren kanuni düzenleme sonrası satın alma yoluyla çiftliklerin yoğunlaştığını vurgular.¹⁵³

Biz bu bölümde 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında otlak, mera, pınarlık, baltalık ve ormanlık alanların çiftliklerin gelişimindeki rolüne ayrıca odaklanacağız. 1840-1876 arasında Balkanlar'da ortakçılar dolaylı şekilde toprağa bağlayan düzenlemelerin hedefi onları çiftlikteki geçimlik üretim yaptıkları arazi ve ortak alan tasarrufundan uzak tutarak üretim faaliyetlerini çiftliğin beylik arazisinde ziraate yoğunlaştırmaktı. Geçimlik üretim yapılan ortakçı tasarrufundaki araziler ile ortak alanların beylik araziye dahil edilmesi ve ortakçıların çiftlikten ihraçları gibi bir taarruz bu dönemde çok da söz konusu değildi. Çiftlik sahiplerinin bu tür bir taarruzunun ve bunun hukuka tercümesinin 1900'lü yıllarda hemen 1908 Devrimi öncesinde gündeme geldiğini görüyoruz. Bu bölümde yerel çiftlik sahiplerinin bu taarruzunu ve sonuçlarını inceleyeceğiz. Bu dönemin tarımsal yapısı ve çiftliklerine damgasını vuran Çiftlikat-ı Hümayun, yabancı girişimciler / Duyun-ı Umumiye'ye dair araştırmamız sınırlı olduğundan değinmeyeceğiz, ama ortaya çıkan gerilim ve hukuki düzenlemelerin oldukça koşut olduğunu varsayabiliriz.

148 Barkan, 1980, s. 793-794.

149 McGowan, s. 137-141.

150 Alp Yücel Kaya, "Les racines agraires d'un entrepreneuriat capitaliste: les domaines fonciers de la famille Baltazzi à l'arrière-pays d'Izmir au XIXe siècle", *Rives méditerranéens*, 59, 2019, s. 119-133.

151 Nagata, 1997, s. 95-105.

152 Ergül Ballı, "II. Meşrutiyet Döneminde Köy, Köylü ve Toprak Meselesine Dair İktisadi ve Hukuki Bir Değerlendirme", 14. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, ODTÜ, Ankara, 23-25 Kasım 2015; Begüm Özden Fırat, "Mülkiyet ve Müşterek: Göllüce'de Toprak Mücadelesi", *Toplum ve Bilim*, (142), 2017, s. 79-104; Özlem Yücesoy, *19. Yüzyıl Ortalarında Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler ve Ortak Alanlar* (basılmamış yüksek lisans tezi), İzmir: Ege Üniversitesi, 2018.

153 Kurmuş, s. 146-150.

3.2.1 Meclisler, mahkemeler ve jandarmalar (1876-1908)

Tanzimat döneminde yerel meclisler mülkiyet düzenlemelerinin uygulanmasında ön planda olmuşlardır. Bunu daha ilk başta Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun hemen sonrasında Tanzimat reformlarının yürürlüğe konduğu 1840'ta Divan-ı Hümayun'un yeni faaliyete geçen yerel meclislere gönderdiği ilmühaberde görmek mümkündür; “saye-i saltanat-ı seniyyede herkes[in] emlak ve arazisine ber-vechi serbestiyet malik ve mutasarrıf olacağı” vurgulanarak bundan sonra “bila-sened bi gayr-i hakkın kimse kimsenin kura ve arazisini zabt ve tasarruf edememesi” uyarısı yer almıştır.¹⁵⁴ Bu ifade özel mülkiyetin inşasında, mülkiyet sahibinin emlak ve arazi tasarrufunda diğer mülkiyet sahipleri ve daha çok da mülksüzlerin müdahalelerinden korunacağını ifade etmektedir. Ama temel olarak mülkiyet hakkı sahibi (“haklı”) ile hak sahibi olmayanın (“haksız”) ayrımını ortaya koymayı hedeflemekte, bunu da tapu senetleri (ve idaresi) aracılığıyla yapacağını vurgulamaktadır. Bu çerçevede 1840'ta yerel meclislerin şer'î mahkemelerle birlikte yargı yetkisine sahip olmaları, bu konuda diğer konular yanında “mal ve emlak” tasarrufunu da koruma altına alan 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi'ni uygulama ile yetkili olmalarının altını da ayrıca çizmek gerekir. Bu düzenlemelerin uygulamacıları olacak meclis üyeleri (muhasıl, mal katibi, emlak katibi, hakim-i şer'î, müftü, asker zabiti, reaya yani gayrimüslim tebaa olan mahallerde kocabaşı gibi) maaşlı memurlar ve dini temsilciler dışında “ahali-i kazanın söz anlar ve ashab-ı emlak ve erbab-ı iktidar addolunanları”ndan (altı kişiden) oluşacaktır,¹⁵⁵ yeni mülkiyet rejiminin temel aktörlerinin (hem tanımlanan hem de tanımlayan konumundaki) emlak ve arazi sahipleri, yani taşra burjuvazisi olacağı gayet açıktır.

Bu kurgu altında çalışan yerel meclisler 1840-1871 arasında hem idari hem de adli yetkilere sahip olmuşlardır,¹⁵⁶ bu iki yetki arasındaki tam ayrışma ise 1870'lerle birlikte gündeme gelmiştir: Vilayet, sancak ve kazalarda bir yandan idare meclisleri diğer yandan da bidayet mahkemeleri tesis edilmiş, ayrıca sancak merkezinde istinaf mahkemeleri, vilayet merkezinde ise temyiz mahkemeleri oluşturulmuştur.¹⁵⁷ Nizamiye mahkemeleri olarak adlandırılan bu yerel mahkemelerin yanında kazalarda şer'î mahkemeler işlemeye devam etmiştir. Mülkiyet hukukuna dair gelişmeler çerçevesinde taşrada 1871 Vilayet Nizamnamesi ile Defter-i Hakani müdüriyetleri [tapu ve kadastro müdürlükleri] kurulurken, idari meclisler tasarruf senetlerinin idaresinden (kayıt, yoklama, vs.) sorumlu olmaya devam etmişlerdir. Tüm emlak ve arazi tasarruf senetlerinin Defterhane-i Amire'de merkezileştirilmesine yönelik

154 Abdurrahman Vefik [Sayın], *Tekalif Kavaidi, Osmanlı Vergi Sistemi*, Ankara: Maliye Bakanlığı, 1999 (1912), s. 348.

155 Vefik, 319-342.

156 Ayrıntılı bilgi için bkz. Alp Yücel Kaya, “The Reorganization of the Ottoman Legal Administration in the Balkans in the Nineteenth Century: the Formation of Local Administrative Councils and the Emergence of New Social Actors”, *Konflikt und Koexistenz Die Rechtsordnungen Südosteuropas im 19. und 20. Jahrhundert Band 1: Rumänien, Bulgarien, Griechenland*, Michael Stolleis, Gerd Bender ve Jani Kirov (Ed), Frankfurt: Vittoria Klostermann Verlag, 2015.

157 Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu, Nizamiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 208-250.

düzenlemeler de yerel idari teşkilat ve meclislerin mülkiyet rejiminin idaresinden (ve inşasından) tek sorumlu kurum olmasını pekiştirmiştir. Bu gelişmelerin Hazine-Hassa Nezareti'nin kontrolündeki çiftlikat-ı hümayunun ön plana çıkarak burjuva-bürokratların çiftlik tasarrufunda geri plana düşmeye başladığı 1870'lerde (bkz. bölüm 2.6) taşra burjuvazisine yeni bir alan açtığı aşikârdır.

Bütün bu düzenlemelerin uygulamasına baktığımızda ise 1870'lerde idare meclisleri ile nizamiye mahkemelerinin kanunen ayrışsa da fiilen pek de ayrışmadığı görülmektedir. Bu yıllarda uygulamada görülen ana çatışma şer'î mahkemelerle nizamiye mahkemelerinin görecekleri davalar ve aralarındaki iş bölümüne dair ortaya çıkmıştır. 1900'lü yıllarda ise bu çatışma aşılmış ama toplumsal dinamik ve çatışmaların etkisi ile özellikle mülkiyet anlaşmazlıklarının meclislerde mi yoksa mahkemelerde mi görüleceğine dair tartışmalar hem davalılar hem de nezaretler (Dahiliye ve Adliye Nezaretleri) arasında gündeme gelmiştir.

Bu bağlamda Şûra-ı Devlet'in 1902'deki Selanik Vilayeti Kozana Kazası'na bağlı Serfice'den gelen arazi davasına dair kararı içtihatla önemli olmuştur: emval-i gayr-i menkulenin [emlak ve arazinin] tasarruf hakkını senet göstermektedir; senet sahibi olmayıp başkasının emlak ve arazisine tecavüz ve zapta yeltenenler idare meclislerince "idareten men" edileceklerdir; bunlar ihraç edilip emlak ve arazi senet sahibi zilyet görünen tarafa iade edileceklerdir.¹⁵⁸ Giderek artan emlak ve arazi davalarında Şûra-ı Devlet aynı kararı 1906'da ayrıntılandırmıştır: emlak ve araziye tecavüzün idareten meni, tecavüz edenlerin derdest edilerek adliyeye teslimi gerekmektedir; senet sahibi zilyet bulunan tarafın belirlenmesinde emlak ve araziye doğrudan tasarruf eden ve işleyen, vergilerini veren taraf olduğunda tereddüt edilmemelidir; idareten menden kasıt tapu ve jandarma tarafından doğrudan doğruya tecavüzün meni demek değildir, idare meclisinin tetkikatı gereklidir, bunun sonucu meclisin vereceği karar üzerine tecavüzün idareten meni lazım gelecektir.¹⁵⁹ Her iki kararda da görüldüğü üzere mülkiyet davalarında mahkemeler değil idare meclisleri karar verici konumdadır, idare meclisi üyelerinin zaten emlak ve arazi sahipleri olduğu göz önüne alınınca zilyetlikle emlak ve arazi tasarruf eden çiftlik çalışanlarının (ortakçılar, kiracılar, hizmetkârlar, ırgatlar) çiftlikten ihraçlarının, mülksüzleştirilmelerinin önü açılmış olmaktadır. Bu süreçte çiftlik sahiplerinin emlak ve arazi üzerindeki hakları mutlaklık kazanarak tescil edilirken, çiftlik çalışanlarının görenek hukukunda tanımlanagelen geçimlik hakları silinmektedir.

Bu çerçevede mülkiyet hukukunun uygulama kurumlarından jandarma teşkilatının faaliyetlerine de bakmak faydalı olacaktır. Özellikle Makedonya'da 1903 İlinden ayaklanması sonucu gündeme gelen 1904 tarihli jandarma nizamnamesi ve bunun uygulanması, emlak ve arazi anlaşmazlıklarına dayalı mülkiyet davalarını incelemek, oluşmakta olan mülkiyet hukuku tartışmakta anahtar rodedir.

On dokuzuncu yüzyıl sonunda Balkanlar'da büyük çiftliklerde (bir önceki bölümde ele aldığımız) toplumsal dinamik ve çatışmaların beslediği tarım meselesi kadar ulusal meselenin de alevlenmesi ile 1893'te Makedonya İç Devrimci Örgütü kurulmuş, 1903'te örgütlediği ayaklanma Manastır kenti çevresinde büyük etki ya-

158 TFR.I.MN 106/10555/1324.

159 DH.MKT 2610/114/1324.

ratmış, yaklaşık 30.000 kişi ayaklanmaya katılmıştır. Osmanlı ordusunun bastırdığı 1903 İlinden ayaklanmasında 5000 kişi ölmüş, 200 köy yakılmış, 70.000 kişi evsiz kalmış, 30.000 kişi de Bulgaristan'a kaçmıştır.¹⁶⁰

Ayaklanma sonrası 1903'te Mürtzsteg'de toplanan Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın başını çektiği "Büyük Güçler" Makedonya için bir reform paketi önerisi getirmişler, bunun içinde de jandarma birliklerinin reformu ve tenkisi [kadro düzenlemeleri] önemli yer tutmuştur.¹⁶¹ 1904'te reformlar ve tensikat uygulanmaya İtalyan Korgeneral Emilio Degiorgis komutanlığında, 25 yabancı subay eşliğinde başlamıştır. Selanik, Manastır, Üsküp, Serez, Drama sancakları merkez olarak alınarak Makedonya beş jandarma bölgesine ayrılmıştır. Kısa sürede Selanik'te 20 bölük ve 235 karakol, Manastır'da 13 bölük ve 129 karakol, Üsküp'te 12 bölük ve 98 karakol tesis edilmiştir.¹⁶²

Makedonya'daki jandarma reformu ve tensikati 1904'te yeni bir jandarma nizamnamesinin hazırlanmasını da gündeme getirmiştir. Seraskerlik'te Zaptiye Müdürlüğü'nde hazırlanmış olsa da yeni nizamnamenin 1903 tarihli Fransız jandarma nizamnamesinin bir tercümesi olduğu jandarma ile ilgili yapılan çalışmalarda vurgulanmaktadır.¹⁶³ Buna rağmen her iki nizamname karşılaştırıldığında bire bir örtüşmediğini belirtmek gerekir. Bap ve fasıllar örtüşse de madde sayısı farklıdır, Fransız nizamnamesinde 324 madde varken, Osmanlı nizamnamesinde 298 madde vardır. Ama bu sayısal farklılık dışında daha önemli olarak, Halim Alyot'un da altını çizdiği gibi, her iki nizamnamenin ruhları da farklıdır. Bunu Osmanlı nizamnamesinin 44. ve 170. maddelerini Fransız nizamnamesinin 66. ve 169. maddeleri ile karşılaştırarak görmek mümkündür.

Fransız nizamnamesinin 66. maddesi (jandarmanın bakanlıklar ve yetkililere karşı görevleri başlığı altında) jandarmanın yerel yetkililerle ilişkisinin eşit seviyedekilerin ilişkisi olduğunu belirtirken, taşrada orduya bağlı müstakil bir güç teşkil ederek onlardan emir almayacaklarının altını çizmektedir.¹⁶⁴ Buna karşın Osmanlı nizamnamesinin 44. maddesi şöyledir: Jandarmanın harekât ve icraatına dair emir itasına salahiyeti olan umur-u mülkiye ve adliye memurları jandarma kumandanına ve zabitanına emir verirler.¹⁶⁵ Bu şekilde ifade edilen görev hiyerarşisi aslında 1879'dan bu yana jandarmanın hem Seraskerlik hem de yerel idarenin çifte yetkesi altında bulunması ile tutarlıdır ve bu açıdan devamlılık göstermektedir. Ama tabii ki böyle bir düzenleme Osmanlı taşrasında idare meclislerinin yetkesini arttırmak-

160 İlhan Tekeli, "Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İlinden Ayaklanması", *Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Bir Tarihe Doğru*, İstanbul; Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 68-69, 76; Nadine Lange-Akhund, *The Macedonian Question, 1893-1908, from Western Sources*, New York: Columbia University Press, 1998, s. 130.

161 Halim Alyot, *Türkiye'de Zabita: Tarihî Gelişim ve Bugünkü Durum*, Ankara: Kozan Ofset, 2008, s. 134-144; Lange-Akhund, s. 170-173.

162 Alyot, s. 138

163 Alyot, s. 145-146; Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair" *Osmanlı Araştırmaları*, 9, 1 Haziran 1989, s. 89.

164 *Décret annoté, Décret du 20 mai 1903 sur l'organisation et le service de la gendarmerie*, Paris, Lavauzelle, 1928, s. 150.

165 Düstur, 1. Tertib, Cilt 7, s. 1120.

tadır.

İkinci olarak, Alyot'un da altını çizdiği gibi, Osmanlı nizamnamesinin 170. maddesi bu metnin asıl ruhunu tam olarak yansıtmaktadır.”¹⁶⁶“Hane taharrisi” [mesken arama] koşullarını açıklayan bu madde Fransız nizamnamesinin 169. maddesini izlemektedir ama arada önemli farklılıklar barındırmaktadır.¹⁶⁷ Jandarmanın arama yapması yalnızca gündüz mümkündür, ama bunun için hükümetin onayını almalıdır. Fransız nizamnamesinde hem gündüz hem de gece (belli koşullar altında) arama yapmak mümkün olup, bunun için yetkili (yerel idare değil adli) yetkenin onayının arandığı belirtilmektedir. Alyot'un savunduğu gibi bu madde ile jandarmanın ev aramalarını bu koşullarda gerçekleştirmesi, onun hareket alanını adliye (yargı) alanından idare (yürütme) alanına taşımaktadır; böylelikle mesken dokunulmazlığı idare meclislerinin idari bir kararıyla kaldırılabilir. Diğer taraftan aynı dönemde kodifiye edilmiş diğer Osmanlı kanun ve nizamnameleri ise mesken dokunulmazlığını adli alanda tanımlamaktadırlar. 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin 21. ve 22. maddeleri mesken dokunulmazlığının ancak kanunlar çerçevesinde kaldırılabileceğini vurgularken, 1879 tarihli Usul-i Muhakemat-ı Cezaiyye Kanunu'nun 46. maddesi ev aramalarının müdde-i umuminin [savcının] yetkisi dahilinde olduğunu vurgulamaktadır.¹⁶⁸ Aslında 1904 tarihli jandarma nizamnamesi de kendi içinde de çelişerek mesken dokunulmazlığını müdde-i umuminin yetkisi dahilinde (131., 132., 142., 143., 144., 145. maddelerde) tanımaktadır. Dolayısıyla 1904 nizamnamesinin 170. maddesi hem diğer kanun ve nizamnamelerle, hem de kendi içinde bir tutarsızlık getirmektedir. Buna rağmen tutarlı halde olan şey, hem 44. madde hem de 170. maddenin jandarmayı idare meclisleri ve dolayısıyla yerel güçlerin yetkisi altına sokmasıdır. Her ne kadar jandarma reformu ve tensikatı “Büyük Güçler”in dayatmasıyla olsa da, çiftlik sahibi sınıf bu süreci fırsata çevirmeyi başarmış, jandarmayı neredeyse kendi özel kolluk kuvveti haline getirebilmiştir.

170. maddenin uygulamada getirdikleri açısından Selanik Jandarma Komutanı'nın Selanik Umum Müfettişi'ne 1907'de gönderdiği, Karaferye'deki bir “hane taharrisi” üzerine rapor önem taşımaktadır. Bu vakada 170. madde çerçevesinde hane taharrisinin gece olmayacağı hem jandarma eri hem de komutanı tarafından dile getirilmiştir, taharri emrini çıkaracak mercinin de idare meclisi olduğu belirtilmiştir. Ama taharri emrinin olmaması durumun fevkaladelik arz etmesinden dolayı jandarma için bir sorun teşkil etmemiştir.¹⁶⁹

Bu çerçevede 1904 jandarma nizamnamesi, Makedonya'daki jandarma tensikatı çerçevesinde, giderek artan sayıda ortaya çıkan emlak ve araziye müdahale ve tecavüz vakaları karşısında idare meclislerine ek bir yetke tanımaktadır. Yukarıda da tartıştığımız üzere Şûra-ı Devlet'in sırasıyla 1902 ve 1906 tarihli kararları ile emlak ve araziye müdahale ve tecavüz ilk önce idare meclisleri tarafından “idareten men” edilmelidir, konunun mahkemelere yansması ikincil önceliktedir. Bu anlamda 1900'lü yıllarda Balkanlar'da artan toplumsal hareketlilikle birlikte adli boyutu

166 Düstur, 1. Tertib, Cilt 7, s. 1146-1147.

167 *Décret annoté*, s. 267.

168 Düstur, 1. Tertib, Cilt 4, s. 140.

169 DTFR.I.AS 47/4669/04 Ca 1325.

aşan idari bir fevkaladelikten bahsetmek gerekir.

1904 nizamnamesi sonrası jandarmanın hareket alanının idare meclislerinin çiftlik sahipleri lehine aldıkları idareten men kararları çerçevesinde belirlendiği görülmektedir. İdare meclislerinin Balkanlar'daki mülkiyet ve ceza hukukunun inşasını jandarmayı araçsallaştırarak gerçekleştirdiği söylenebilir. Buna iyi bir örnek 1906'da Manastır Eyaleti, Serfice Sancağı'na bağlı Kozana kazasında, kaymakamın aktardığı şekliyle, ortakçıların beylerin tasarrufundaki mera ve yaylaklara tecavüzü ve jandarmaların bu müdahaleyi engellemeleri, bir haneyi aramaları ve "mütecasirler" [cüret edenler] hakkında kanuni takibata gidilmesidir.¹⁷⁰ 1902 tarihli Şûra-ı Devlet kararı uyarınca Serfice idare meclisinin aldığı taarruz ve müdahaleyi men kararını uygulamak ve beylerin arazisini korumak üzere jandarmalar görevlendirilmiştir ama köylülerin direnciyle karşılaşmışlardır. Velcede köyü ahalisi arazinin ferman ve tapu ile kendi tasarruflarında olduğunu ileri sürmektedir.¹⁷¹ Serfice hapishanesinden Manastır'daki Umum Müfettişliği'ne kendi köylülerini desteklemek üzere gönderdikleri telgrafta iki mahpus, beylerin eskiye uzanan, kendilerini de hapse attıran "zulm"ünden ve "şeytanlık"larından dem vurmaktadırlar.¹⁷² Ama Kozana kaymakamına göre köylülerin maksadı başkadır, arazi ve çiftliklere taarruz edip çiftlik sahiplerini tahrik ederek siyasi çıkar peşinde koşmaktır, ortakçılar cüret kazanmadan meselenin çözülmesi gereklidir.¹⁷³

İşte bu çerçevede idare meclisleri ve idare meclislerinin yetkisi altında 1904 nizamnamesi çerçevesinde görevlendirilen jandarmalar Balkanlar'daki mülkiyet hukukunun inşasında 1900'lü yıllarda başat bir rol oynamışlardır. Bu başat rolün emlak ve arazi tasarrufunda ağırlıklı olarak çiftlik sahipleri lehine, ortakçı köylüler aleyhine sonuçlandığı, "eşkıyalıktan" ya da "komitacılıktan" yukarıdaki telgrafta da görüldüğü gibi mahpusluğa kadar uzanan bir çizgide ceza hukuku ve suçlu da yaratmaktadır. Ama 1903 ayaklanmasını hatırlayınca, Kozana kaymakamının köylülerin cüret kazanmasından korktuğu kadar vardır. Zaten yukarıda mülkiyet üzerinden anlattığımız toplumsal çatışma Balkan halklarının başını çektiği 1908 Devrimi'ne götürecektir.

3.2.2 1908 sonrası idareten men ve mülksüzleşme

Şûra-ı Devlet belgelerine göre, 1909'da Menemen/Foça Ali Ağa çiftliği ahalisi ile sahibi Baltacızade Edvar Bey (Edward Baltazzi) arasında arazi ve mera üzerine bir anlaşmazlık çıkar. Çiftçiler çiftlik arazisine tecavüze "cüret etmişler", 30.000 dönüm kadar arazi ve merayı çiftlik hayvanları ile birlikte paylaşarak tasarrufları altına almayı hedeflemişlerdir. Oysa Kanun-u Esasi'nin 21. maddesine göre "hukuk-ı tasarrufiye her güne tecavüz ve taarruzdan masun olmak lazım" gelmektedir, bu şekilde sarih haklara tecavüzün ve müdahalenin engellenmesi ve tecavüz edenlerin uygun muameleye tabi tutulması mahalli hükümetin (idare meclisinin) vazifesidir.

170 TFR.I.MN 106/10555/15 § 1324.

171 TFR.I.MN 106/10555/15 § 1324.

172 TFR.I.MN 106/10555/15 § 1324.

173 TFR.I.MN 106/10555/15 § 1324.

“Bu gibi yerlerin fuzûlî birtakım eşhâs tarafından zabt ve tecâvüz ettirilmesi ziraat ve ticaret-i mahalliye sù-i [kötü] te’siri mûcib ve hukuk-ı hazinenin de ziyâ’ını müstelzim olarak memleketin hayat-ı iktisâdiye ve mâliyesine ta’alluk eylemekte [ilgili olmakta] olduğundan” mahalli hükümetçe gerekli tedbirler alınmalıdır; müdahale ve tecavüzün engellenmesi için jandarma kuvvetleri yeterli olmazsa askeri kuvvetlere müracaat olunmalıdır.¹⁷⁴

Dahiliye Nezareti belgeleri de bize 1909’da Aydın Sancağı Çakırbeyli Çiftliği’nde köylüler ve çiftlik sahibi Adnan Bey arasında mera ihtilafı yaşandığını söyler. Aydın Bidayet Mahkemesi meranın eskiden beri köylüler tarafından kullanılmakta olduğunu tespit ederek, araziye tarlaya çevirmek isteyen Adnan Bey aleyhine meralığının devamı yönünde karar vermiştir. Adnan Bey bu kararı temyiz ederken, idare meclisi de nihai hukuki karar verilene kadar tapu senedi sahibi Adnan Bey’in tasarrufunun devamına, köylülerin tecavüzünün jandarma tarafından engellenmesine karar vermiştir.¹⁷⁵

1908 Devrimi’nin emekçi ve yoksul halkta yarattığı tüm beklentilere rağmen 1909’dan itibaren Osmanlı kırsalı 1908 öncesi toplumsal çatışmalarına geri dönmüştür. Yukarıdaki iki dava bunu çok iyi yansıtmaktadır. Toprak sahibi sınıf mutlak mülkiyet haklarının tescili için talepkârdır. Bu çerçevede toprak sahibi sınıf lehine ortaya çıkan kanuni düzenlemelerin tetikleyicisi Manastır Vilayeti Görice Sancağı’ndaki “emval-i gayrimenkuleye tecavüz” davası olmuştur, şimdi bu davaya daha yakından bakacağız.

7 Kasım 1908 tarihli Sadaret’e yazdıkları arzuhallerinde Manastır Vilayeti Görice Sancağı’ndan Polina kilise mütevellisi Naum, papaz Kosta ve mekteb muallimi Sotir zabıta kuvvetlerinin, muhtar ve ihtiyar heyeti bulunmaksızın hanelerini basıp, kapılarını kırdıklarını, ailelerini de dışarı attıklarını belirtmektedirler.¹⁷⁶ 7 Aralık 1908’de yine dört Polinalı bu sefer Selanik’te Umum Müfettişliğe gönderdikleri arzuhalde, tasarruflarında bulunan hanelerden “idareten ihraç” edildiklerini ifade etmektedirler, temyiz-i mahkemelerinin mahkemede devam ettiği için meclis-i idarece ve jandarma kuvveti ile gerçekleşen, Kanun-ı Esasi’ye göre “hilaf-ı kanun hareketin menî”ni talep etmektedirler.¹⁷⁷ 8 Aralık 1908’de Polina muhtarı, papazı ve kilise mütevellilerinin yine Sadaret’e gönderdikleri arzuhalde sakin buldukları “Polina karyesi”nde [köyünde] ecdatları ve kendileri tarafından inşa ve imar olan haneleri ile mera ve baltalıklarını Görice’de mukim Fraşerli Seyfullah, Vahid ve Şevket Beyler ve şeriklerinin kendi arazilerine dahil etmek üzere “gasb ve zabt” ettikleri söylemektedir. Polinalılara göre Beylerin hedefi köylerini çiftliğe dönüştürmektir. Bunun için memurlarla “uyuşmuş”lar, “hakk-ı karar”a¹⁷⁸ dayanarak tapu edinmişlerdir. Beyler bu “sahte ve adi tapularla” köylülerin köyden “idareten

174 BEO 3569/267635/14 C 1327.

175 DH.MUI 75/61, 47/41/23 Z 1327; Ballı, 2015.

176 DH.MKT 2685/69/1326.

177 TFR.I.MN 182/18135/1326.

178 Hakk-ı karar, “yeddinde bulundurup ziraat ederek toprak üzerinde hak kazanmak” anlamına gelmektedir, bkz. Yücel Terzibaşoğlu, “Eleni Hatun’un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?”, *Tarih ve Toplum- Yeni Yaklaşımlar*, 4, s. 131.

ihrac”ına dair meclis-i idarenin karar almasını sağlamışlardır. Talepleri “hiç olmazsa ya derdest-i rüyet bulunan [görülen] mahkemenin neticesine veyahut muhacere-te [göçe] zaman ve mevsimin müsaadesi olabilecek ilk yazı kadar me’va-ı [yurt] kadim”lerinde kalmaktır.¹⁷⁹

Evlerinden atılan Polinalılar art arda gönderdikleri dilekçelerle yetinmemişler, taleplerinin ve davanın gidişatını izlemek üzere İstanbul’da köylüleri Çiço biraderler aracılığıyla Demetrius Mekanopoulos adlı bir “dava vekili” (avukat) tutmuşlardır.¹⁸⁰ Dava vekili Polina’nın bir çiftlik olmadığı savından yola çıkarak haneler, mera ve baltalık üzerine verilen hakk-ı karara karşı çıkmaktadır. “Karye-i mezkurede malum el hudud 47 kıtada 541,5 dönüm tarla ve 2 kıtada 17 dönümlük çayır ve 2 kıtada 10 dönümlük bağ ki cemaen 51 kıtada 572,5 dönümlük araziye” sahip Polina’daki 110 hane 1873-1874’e kadar emlak ve arazisinin tamamı için virgü-ü senevisini [emlak vergisini] ödemiştir, vergi mazbataları ellerindedir, bu da Polina’nın müstakil bir köy olduğuna kanıttır. Ama beylerin 1874-1875’te o dönem sancaktaki memurlarla anlaşarak emlak ve araziye kendi üzerlerine kaydettirdikleri dava çerçevesinde sundukları tapulardan anlaşılmaktadır. Beylerin aynı zamanda idare meclisi üyeleri üzerinde de etkisi olduğu aşıkardır.¹⁸¹

Polinalılar ve dava vekillerinin iddialarına rağmen Manastır Vilayeti Valisi Polina’nın Fraşerli Şevket, Abdülvahid ve Seyfullah beylerin ellerinde tapu senedi olan bir çiftlik olduğunu, meclis-i idare kararınca hanelerinden atılanların da çiftçi ve aylakçı olduklarını, tasarruf haklarına müdahale ve taarruz ettiklerinden dolayı hanelerinden idareten ihraç edildiklerini, dilerlerse bunu mahkemeye götüreceklerini ifade etmektedir.¹⁸²

Diğer taraftan bu arzuhallere karşı Görice Beyler Dahiliye Nezareti’ne 25 Mayıs 1909’da gönderdikleri telgrafta, Polinalılar “müstakilen ve ecdadımızdan mev-rus [miras] Polina çiftliğimizdeki hanelerimizi fuzulen zabta, korumuzu tahribe” kalkışmışlardır, görüşünü ileri sürmektedir. Hatta müracaatları üzerine hanelerin tasarruf hakları üzerinde sanki bir münazaa [anlaşmazlık] olduğu zannedilmiş, idare tarafından bir şey yapılamayacağı savunularak hanelerden tahliye kararında tereddüt meydana gelmiştir. Beylere göre bu şekilde ellerinde hiçbir senet ve tasarruf belgesi olmayanların meseleyi bu şekilde mahkemeye taşıyarak senelerce uğraştıracak hale getirmeleri büyük bir adaletsizlik olacaktır.¹⁸³ Beylere destek vermek üzere Görice Sancağı’ndan 24 çiftlik sahibi Sadaret’e telgraf göndererek tasarruf haklarının muhafazasını, idareten ihraç kararından geri dönülmemesi gerektiğini arz etmişlerdir. Bu konuda Şûra-ı Devlet’in 1906 tarihli idare meclislerinin mülkiyet davalarında alacakları idareten ihraç veya mene dair kararı hatırlatılmaktadır.¹⁸⁴

Görice mutasarrıf vekili 10 Aralık 1908’de meclis-i idarenin idareten ihraç kararının Şûra-ı Devlet’in 1906 emirnamesi çerçevesinde verildiğini ifade etmektedir.

179 DH.MKT 2692/23/1326.

180 DH.MUI 345/17; DH.MKT 2834/51/1327.

181 DH.MKT 2843/20/1327.

182 DH.MKT 2685/69/1326.

183 DH.MUI 345/17.

184 İ.DFE 23/1327 B 08.

Beylerin çiftliği bulunan Polina köyündeki hanelerin tasarrufu da beylere ait olup, ellerinde “tuğralı tapu senedleri” bulunmaktadır; tasarruf haklarına müdahale ve taarruz eden Polinalılar idareten ihraç edilmişlerdir, eğer bir itirazları varsa mahkemeye müracaatları gerekmektedir.¹⁸⁵

Polina’daki bu olaylar bağlamında Adliye Nezareti’nden Dahiliye Nezareti’ne Adliye Nazırı imzası ile yazılan 6 Şubat 1909 tarihli yazıda, Şûra-ı Devlet’in 1906 tarihli idareten men kararının meriyetinin [yürürlükte bulunmasının]” hiçbir suretle kabul edilemeyeceğine” dair görüş bildirmektedir. Dolayısıyla bu kararın uygulanması durdurulmalıdır.¹⁸⁶ Dahiliye Nezareti’nin Sadaret’e gönderdiği 23 Haziran 1909 tarihli yazıda ise Adliye Nezareti’nin görüşüne karşı çıkılmakta, idare meclislerince alınacak “idareten men” kararının uygulanması gerektiği, kararın geri alınması durumunda “diğer vilayetlere de sûi sirayeti mucib olacağı” belirtilmektedir.¹⁸⁷

Aynı doğrultudaki üçüncü Şûra-ı Devlet kararı genel olarak İmparatorluk genelinde görülen mülkiyete müdahale ve tecavüz davalarında özellikle de Görice davasının baskısı altında, Dahiliye ve Adliye Nezaretleri arasındaki çekişme çerçevesinde, 1909’da verilmiş; bu sefer karar irade-i seniyye [kararname] ile Düstur’da yayımlanmıştır.¹⁸⁸ İrade’nin Görice vakası üzerinden idareten men kararını tartışması ve genelleştirmesi dikkat çekicidir. Buna rağmen irade-i seniyye’nin kanun görevi görmeyeceğine dair Meclis-i Mebusan Lahiya Encümeni yorumu sonucunda 1910’da bir talimat hazırlanmıştır.¹⁸⁹

Buna göre “sened-i hakani” ile tasarruf edilen emlak ve araziye yönelik herhangi bir müdahale ve tecavüz durumunda idare meclisleri “idareten men” kararı olarak müdahale ve tecavüz faillerini emlak veya araziden ihraç edecektir; bu çerçevede tasarruf senetlerinin kontrolü ve senede bağlı olarak zilyetliğin belirlenmesi esastır; eğer taraflar arasında yalnızca biri senet sahibi ise mutasarrıf odur; eğer her iki tarafın da elinde senet varsa, eski tarihli senet sahibi mutasarrıftır; her iki tarafın da senedi yoksa emlak ve arazinin vergisini veren mutasarrıftır; eğer anlaşmazlık yine de sürerse taraflar nizamiye mahkemelerinde ilgili kademeleri bidayetten istinafa, oradan temyize izleyerek davalarını taşımalıdır.

1912’de ise Dahiliye Nezareti Hukuk müşavirliği idare-i seniyye ve talimattaki “emval-i gayri menkule” tabirinin mera ve baltalıkları da içerdiğini, dolayısıyla mera ve baltalıklar üzerine çıkan ihtilaf hakkında da idareten men uygulamasının geçerli olacağını not etmiştir.¹⁹⁰ İdareten men üzerinden ilerleyen emlak ve arazi

185 TFR.I.MN 182/18135/1326.

186 DH.MUI 345/17.

187 İ.DFE 23/1327 B 08.

188 “Emval-i gayri menkuleye vukubulan tecavüzatın idareten suret-i men’iyle ol babda ihtilafat-ı mütehaddisenin [ortaya çıkan ihtilafların] meclis-i idarece halli hakkında irade-i seniyye”, Düstur, 2. Tertib, Cilt 1, s. 428-433.

189 “Emval-i gayri menkulenin tasarrufundan mütehaddis ihtilafatın idareten halli hakkındaki 25 temmuz 1325 tarihli irade-i seniye ile mütehiz kararın suret-i tatbikiyesini mübeyyin talimat, 7 Nisan 1326”, *Tahşiyeli Kavanin*, Cilt I, Hazırlayan Sarkis Karakoç, İstanbul: Cihan Matbaası, 1925, s. 394-396.

190 DH.HMŞ 12-13/25 S 1330.

davaları 1913'te bu sefer daha genel bir kodifikasyonla sonuçlanmış ve farklı başlıklar altında emval-i gayrimenkule kanunları hazırlanmıştır.¹⁹¹

“İdareten men” kararının bu şekilde mevzuata girmesi ve uygulanması Osmanlı vilayetlerinde özellikle de Balkanlar'da idari meclislerin kuvvetini arttırmış, emlak ve arazi üzerine çıkan anlaşmazlıklarda hâkim konumuna getirmiştir. Hem tapu senetleri idaresinin hem de buna bağlı olarak emlak ve arazi tasarrufuna dair yargının idare meclislerinde vücut bulması nizamiye mahkemelerini emlak ve arazi anlaşmazlıklarından doğan davalarda işlevsiz bırakmıştır. Taşra burjuvazisinin inşa ettiği bu yeni hukuk 1910'larda kırsal alandaki köylülerin hızlı bir mülksüzleşme sürecine girmesini doğurmuştur.

4. Sonuç

19. yüzyılda Balkanlar ve Batı Anadolu'da ilk birikimin gelişiminde çiftlik sahipleri ile emekçileri arasındaki sınıflar arası mücadele kadar çiftlik sahipleri arasındaki sınıf içi mücadele de belirleyici olmuştur. Sınıf içi mücadele 18. yüzyılla birlikte gelişen burjuva fraksiyonları içinde çiftlik sahipleri arasındadır. Burjuva-bürokratlar ile taşra burjuvazisi arasında çiftlik sahipliği üzerinden giden çatışma 1839-1876 arasında hararetlenmiş, 1876-1914 arasında ise yabancı sermayedarlar, Duyun-u Umumiye, Sultan ve taşra burjuvazisi arasındaki çoklu çatışmaya evrilmiştir. Bu makalede bu sonuncu çatışmayı doğrudan inceleyemsek de araştırmamız kapsamında bu dönemdeki iş hukuku ve mülkiyet hukukundaki gelişmelere görenek hukukundan kopmaya başlayan taşra burjuvazisinin damga vurduğunu görmekteyiz. 1908 Devrimi'ne giden yolda talepleri giderek artan bu “devrimci” sınıfın, çıkarlarını artık koruyamayan Sultan'ı devirmekle kalmayıp, 1908 sonrasında da frenleri boşalmış bir kamyon gibi ilerlediği görülmektedir.”¹⁹² Leskovik eşrafından Rüstem Paşazade Ahmed Kâni”, 1910'da beklentilerini “inkılab-ı mesudumuzun vaad ettiği teminat-ı hukukiyyenin biri de hakk-ı tasarrufun temin-i muhafazası idi” diye ifade etmektedir; ama Kozana Kazası Kalyani çiftliğinde yarıcı ve çiftçilerin hane ve arazilerini “zabt ve gasp” etmeye çalıştıklarından, bilakis “haksızlıklar”ın meydana geldiğini belirterek hayal kırıklığını vurgulamaktadır.¹⁹³ Ahmed Kâni'ye göre çiftçiler “müfret sosyalistlerin” ve “ifrat nasyonalistlerin” teş-

191 Emval-i gayr-i menkulenin tahdid ve tahriri hakkında kanun 5 Subat 1328 (1913) (Düstur, II. Tertib, V. Cilt, s. 79-93); Eshas-ı hükmiyenin emval-i gayr-i menkuleye tasarrufuna mahsus kanun-ı muvakkat -16 Subat 1328 (1913) (Düstur, II. Tertib, V. Cilt, s. 114-115); Emval-i gayr-i menkulenin intikalatı hakkında kanun-ı muvakkat -21 Subat 1328 (1913) (Düstur, II. Tertib, V. Cilt, s. 145-147); Emval-i gayr-i menkulenin deyn mukabilinde te'minat iradesi hakkında kanun-ı muvakkat -25 Subat 1328 (1913) (Düstur, II. Tertib, V. Cilt, s. 158-161); Emval-i gayrimenkulenin tasarrufu hakkında kanunu-ı muvakkat, 30 Mart 1329 (1913) (Düstur, II. Tertib, V. Cilt, s. 239-243).

192 Balkanların sosyalist liderlerinden Dimitur Blagoev'in 1908 Devrimi'ni, her milletin ve özellikle de burjuvazinin desteğini yanına alan feodal sınıfın gerçekleştirdiği bir devrim olarak açıkladığını geçerken not etmek gerekir. Feodal sınıf asıl olarak kendi çıkarlarını yeterince koruyamayan Sultan'a karşı ayaklanmıştır. Dimitur Blagoev, “The Revolution in Turkey and Social Democracy (1908)”, *Revolutionary History*, 8 (3), *Special Issue on The Balkan Socialist Tradition, Balkan Socialism and the Balkan Federation, 1871-1915*, 2003, s. 109-113.

193 DH.H 52-9/13.10.1329.

vikiyile “haksız bir nazariye olan taksim-i arazi” talebindedirler; bir başka deyişle Devrim sonrası sınıf mücadelesinde meydan çok da boş değildir, devrimi destekleyen kırdaki emekçiler de hareketlidir, kendilerine yeni bir hukuk inşa etme çabasındadırlar.¹⁹⁴ Ama Kozana idare meclisi ve jandarmayı yanına alan, “başbozuk Arnavutlar”ı da eksik etmeyen Ahmed Kâni 1911’de çiftçileri ihraç ve çiftliği tahliye ettirmeyi başarmıştır.¹⁹⁵ Balkanlar’da Ahmet Kâni Bey sonrası Balkan Savaşları ile tufandır ama yukarıda benzer taleplerini gördüğümüz Aydın Sancağı Çakırbeyli Çiftliği sahibi Adnan Bey, 1923’te kurulacak Cumhuriyet’in büyük toprak sahibi sınıfa mensup kurucularından olacak, 1950-1960 arası ise Başbakan olarak ülkeye hükmedecektir.

Bu coğrafyaya özgü büyük toprak sahibi sınıf içi mücadelede vergilendirme ve bununla bağlantılı olarak iltizam sisteminin üretim-ticaret-finans faaliyetlerini bir düğüm haline getirdiğini ayrıca not etmek gerekir. Ender olarak, Baltazzi’ler örneğinde olduğu gibi, bütün faaliyetlerin tek elde toplandığı da görülebilse de, çiftlik sahipliği bu faaliyetlerin kombinasyonlarından geçmektedir. Ama finansın sürükleyiciliğini de ayrıca vurgulamalıyız: Yerel çiftlik sahiplerinin yerel kredi piyasası üzerindeki egemenliği (bir başka deyişle “tefecilik”leri) çiftlik tasarrufu için olmazsa olmazdır; sarraf-tüccarlardan Duyun-ı Umumiye’ye yüksek finansın 19. yüzyıldan 20. yüzyıla tarımsal üretim ve artık üzerinde hâkimiyet sahibi olduğu açıktır.

Bu bağlamda iktisat tarihi tartışmalarında önemli yer tutan tarımsal kapitalizm ve kırsal alandaki gelişim dinamiklerinin kökeni sorusunu da ele almak, incelediğimiz coğrafyanın özgüllüklerini ortaya koymak için gereklidir. Literatürde bir taraf kırsal gelişimde kır-üretim ilişkilerini merkeze alırken diğer taraf ise gelişimin tetikleyicisinin kent-değişim (ticaret) ilişkileri olduğunu iddia eder. Pek çok araştırmacı,¹⁹⁶ Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. yüzyılla birlikte çiftlik tasarruf eden girişimcilerin kent kökenli olmasına, kentten kırsala yatırım yapmalarına vurgu yapmaktadır. Bazıları ise hem kent hem de kır kökenli ayan-eşraf ayrımı yaparak, bu girişimcilerin kökeni konusunda daha titiz bir yorum ortaya koymaktadır.¹⁹⁷ Örneğin kır kökenli bir çiftlik sahibi olan Karaosmanoğulları’nı kırsal kesimde elde

194 Gerçekten de Yane Sandinsky önderliğindeki Makedonya-Edirne Devrimci Örgütü 1908’de yeni hükümetten toplumu serfliğe indirgeyen tüm vergi ve yükümlülüklerin kaldırılmasını ve çiftliklerin kamulaştırılarak yoksul köylülere dağıtılmasını talep etmektedir, Mehmet Hacısalihoglu, “Yane Sandanski as a Political Leader in Macedonia in the Era of the Young Turks”, *Cahiers Balkaniques*, 40, 2012, <http://ceb.revues.org/1192:DOI:10.4000/ceb.1192> (4 Kasım 2016). Toprak reformu da dâhil olmak üzere benzer taleplerin 1908’de Selanik’te düzenlenen İttihat ve Terakki Kongresi’nde de dile getirildiğini not etmek gerekir, bkz. Feroz Ahmad, “The Agrarian Policy of Young Turks 1908-1918”, *From Empire to Republic. Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 69.

195 DH.H 25-52/23.09.1330.

196 Stoianovich, 1953; Gandev, 1960; Sadat, 1972; Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Anadolu’sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzara’a ve Muraba’a Sözleşmeleri”, *Osmanlı Tarihi Yazıları, Şehir, Toplum, Devlet*, Derya Önder (Haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

197 İnalçık, 1977, s. 40

ettiği serveti kente aktaran bir girişimci olarak nitelendirmek mümkündür.¹⁹⁸ Aslında ailenin kökeni konusunda ilk kapsamlı çalışmalar da köyde toplumsal farklılaşma sonucu (sonrasında da iltizam sisteminin tramplen görevi gördüğü) bir zenginleşmeyi vurgulamaktadır.¹⁹⁹ Karaosmanoğulları ile aynı dönemde ve daha sonrasında bölgelerinde hüküm süren yerel çiftlik sahibi girişimcilerin çoğunun, Rodney Hilton'un İngiltere örneğinde vurguladığı gibi, kırsal alandaki toplumsal farklılaşma sonucu zenginleşerek çiftlik tasarruf eder hale geldiklerini söylemek mümkündür.²⁰⁰ Burjuva-bürokratların, sarraf-tüccarların ve, yabancı sermayedarların ise kent kökenli oldukları aşikârdır. Dolayısıyla yukarıda tartıştığımız çiftlik sahibi sınıf içi mücadele kır kökenli ve kent kökenli girişimcilerin çatışması olarak da değerlendirilebilir. Bu hipotezimiz doğruysa, dünya iktisat tarihi literatüründe Adam Smith'le başlayan,²⁰¹ Maurice Dobb-Paul Sweezy geçiş tartışmaları²⁰² ve Brenner Tartışması²⁰³ ile devam eden kır-üretim ilişkileri ve kent-değişim (ticaret) ilişkileri çekimli gelişme dinamiklerinin tarımsal kapitalizmin doğuşunda belirleyiciliğine dair tartışma bağlamında, Balkanlar ve Batı Anadolu'da hem kır-üretim ilişkileri hem de kent-ticaret ilişkileri çekimli gelişme dinamiklerinin birlikteliği ve rekabetini vurgulamak gerekecektir.

Bu çerçevede makalede tartışma fırsatımız olmasa da Balkanlar ve Batı Anadolu'da tarımsal kapitalizmin gelişiminin çiftlikler bağlamında 18. yüzyıl ile tarihlendirilebileceğini savunuyoruz. Bu dönem aslında dünyanın birçok coğrafyasında farklı ritimlerde de olsa kapitalist gelişmelerin kendini gösterdiği bir dönemdir. Dünya ekonomisinin 18. yüzyıl sonu itibarıyla İngiliz sermayedarlarının hükmüne girmesi ve farklı kapitalist dinamiklere sahip coğrafyaların dünya kapitalizminin "uzun dalgalar"ıyla birlikte ortak kalp ritmine sahip olmaya başlamaları tüm dünya ölçeğinde olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da tabii ki eşitsiz bir gelişmeyi doğurmuştur. Ki bunun etkileri 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı kırsalında yabancı sermayedarlar ve Duyun-u Umumiye ile kendini açıkça göstermiştir.

Balkanlar ve Batı Anadolu'da ilk birikimin gelişimi ise makalede gördüğümüz üzere iki aşamalı olmuştur. Çiftlik sahipleri 1839-1876 arası ya Balkanlar'da olduğu gibi ortakçıların toprakbentliğini tesis etmeye çalışmışlar, ya da Batı Anadolu'da olduğu gibi köle emeğine başvurmuşlardır; 1876-1914 arası Batı Anadolu'da köle emeği kullanmaya devam ederken her iki bölgede de ortakçılarla birlikte mülksüz/

198 Nagata, 1997, s. 90-91.

199 M. Çağatay Uluçay, "Karaosmanoğullarına Ait Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, 2 (9), 1942, s. 193-207.

200 Rodney Hilton, "Reasons for Inequality Among Medieval Peasants", *Journal of Peasant Studies*, 5 (3), 1978, s. 271-284. 1978; Terence J. Byres, "Differentiation of the Peasantry Under Feudalism and the Transition to Capitalism: In Defence of Rodney Hilton", *Journal of Agrarian Change*, 6 (1), 2006, s. 17-68.

201 Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 439-454.

202 Rodney Hilton, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, çev. Müge Gürer ve Semih Sökmen, İstanbul: Metis Yayınları, 1984.

203 Trevor Aston ve C. H. E. Philpin (Ed.), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

leşmiş hizmetkârların da toprakbentliğini aramışlardır. Her iki dönemde de Balkanlar'daki çiftlik sahipleri çiftlikat nizamnameleri, Batı Anadolu'dakiler ise borç bağı ile toprakbentlik koşullarını oluşturmuşlardır.

İlk birikimin ikinci aşamasına asıl damga vuran çiftlik sahiplerinin 1876-1914 arasında çiftçilerin geçimlik hakları ve ortak alanlarına taarruza girişmesidir. Bir başka deyişle ilk aşamada çiftlikteki beylik arazi üzerinde emek disiplini hedeflenmiş, ikinci aşamada beylik arazinin çiftlikteki geçimlik hakların tanımlı olduğu diğer alanlar aleyhine genişlemesi emek disiplini ile birlikte hedeflenmiştir. Her iki aşamanın ortak alanlara yansımaları da farklı olmuş, ilkinde toprakbentlik koşulları bağlamında ortak alan kullanımı kısıtlanmış, ikincisinde ortak alanlar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. İşte bu koşullar altında, çiftliklerinden ihraç edilenlerin dönemine dair birçok belgenin kullandığı tabirle, çiftçiler Selanik'te ya da İzmir'de "han köşeleri"nde sefalet çeker hale gelmişlerdir, bir başka deyişle proleterleşmişlerdir.²⁰⁴

Bu aşamalı ilk birikim sürecini dünya kapitalizminin uzun dalgaları çerçevesinde değerlendirmek, ele aldığımız coğrafyanın özgünlüğünü ortaya koyabilmek için ikinci bir fırsat vermektedir. Kapitalizmin hız kazandığı, kâr oranlarının arttığı dönemlerde, 1848-1873 ve 1896-1914'te çiftlik sahiplerinin toprak üzerindeki üretim baskısını arttırdıkları, özellikle de toprakbentlik ve/veya borç bağı ile emek disiplini ön plana aldıkları görülmektedir. 1896-1914 genişlemesi proleterleşme ile birlikte deproleterleşme²⁰⁵ de doğurmuştur. Tabii böyle bir yönelim sonucu yine her iki genişleme dalgasına da Balkanlar ve Batı Anadolu'da toplumsal hareketlilik isyanlar ve ayaklanmalarla damga vurmuştur. Bu bağlamda kapitalizmin özgür olmayan emek biçimlerini kullanarak gelişebileceğinin de altını ayrıca çizmek gerekir. Bu da aslında pek Balkanlar ile Batı Anadolu'ya özgü değildir, 19. yüzyılda büyük ölçekli tarım arazilerinin ön planda olduğu Amerika Birleşik Devletleri, İtalya ve İspanya²⁰⁶ kadar İngiltere'de de²⁰⁷ kendisini göstermektedir. Nihayetince belirleyici olan sınıf mücadelesidir.

204 Örneğin Selanik Vilayeti Langaza Kazası'ndaki İstavroz ve Viraste Çiftliği sakinleri, TFR.I.SL 115-11479/15 C 1324.

205 Deproletarizasyon özgür emekçilerin özgür olmayan emek biçimlerine tabi kılınması ya da ikincinin ilkinin yerini almasıdır. Sermayenin emekçi sınıfı disipline etmek amacıyla verdiği "yukarıdan mücadele"dir. Emek maliyetlerini aşağıya çekme hedefi doğrultusunda işçi sınıfının örgütlü gücü ve bilinci parçalanmaya çalışılır. Kavram için bkz. Tom Brass, *Labour Regime Change in the Twenty-First Century: Unfreedom, Capitalism and Primitive Accumulation*, Leiden: Brill, 2012. Özgür olmayan emek ve deproletarizasyon üzerine ayrıntılı bir tartışma için bkz. Özdeniz Pektaş, "Emek Tarihi: Özgür Olmayan Emek Tartışmaları", Ulaş Karakoç ve Alp Yücel Kaya (Der.), *İktisat Tarihinin Dönüşü: Dünyada ve Türkiye'de Yeni Yaklaşımlar ve Araştırmalar*, İstanbul: İletişim Yayınları, yayına hazırlanıyor.

206 Enrico Dal Lago, "Second Slavery, Second Serfdom, and Beyond: The Atlantic Plantation System and the Eastern and Southern European Landed Estate System in Comparative Perspective, 1800-60" *Review (Fernand Braudel Center)*, 32, (4), 2009, s. 391-420.

207 Brass, 2012, s. 233.